

تۈركىيە - خىتاي

جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش
كېلىشىمنامەسى ھەققىدە مۇلاھىزە دوكلاتى

نەجمىدىن سەھرائوغلى

IHH
INTERNATIONAL HUMAN RIGHTS FOUNDATION

تۈركىيە - خىتاي
جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامەسى ھەققىدە مۇلاھىزە دوكلاتى

تەييارلىغۇچى

نەجمىدىن سەھرائوغلۇ

نەشرىيات باش باشقۇرغۇچىسى

د. ئەھمەد ئەمىن داغ

مۇھەررىر

ئۈممۇخان ئۆزكان

ئۇيغۇرچە لەشتۈرگۈچى ئورۇن

شەرقىي تۈركىستان ئىنسان ھەقلىرى كۆزىتىش جەمئىيىتى

Web Editörü

Sueda Nur Çokadar

Baskı

Şubat 2021

Kapak ve Sayfa Tasarım

Nuhun Gemisi / Nurgül Ersoy

Bu yazının içeriği ile ilgili bütün sorumluluk müellifine aittir.

©İNSAMER 2021

Bu eserin tüm hakları mahfuzdur. Sadece kaynak gösterilerek alıntı yapılabilir.

İNSAMER, İHH İnsani Yardım Vakfı'nın araştırma merkezidir.

Karagümrük Mh. Kaleboyu Cd. Muhtar Muhittin Sk. No. 6

PK.34091 Fatih/İstanbul - TÜRKİYE

www.insamer.com | info@insamer.com.tr

Pelikan Basım

Maltepe Mah. Gümüşsuyu Cad. Odin İş Merkezi No. 28/1

Topkapı/İstanbul

Tel: +90 212 613 79 55

ETHIR

DOĞU TÜRKİSTAN İNSAN HAKLARI İZLEME DERNEĞİ

شەرقىي تۈركىستان ئىنسان ھەقلىرى كۆزىتىش جەمئىيىتى

EAST TURKISTAN HUMAN RIGHTS WATCH ASSOCIATION

مرصد تركستان الشرقية لحقوق الإنسان

تۈركىيە – ختاي

جنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامەسى
ھەققىدە مۇلاھىزە دوكلاتى

ئۇيغۇرچە لەشتۈرگۈچى ئورۇن:

شەرقىي تۈركىستان ئىنسان ھەقلىرى كۆزىتىش جەمئىيىتى

2021- 2

مۇندەرىجە

كېرىش	4
ئاۋۇستىرالىيە ئۆرنىكىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى	6
كۆرۈلگەن مەسىلىلەر	9
ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى	9
ئۆلۈم جازاسىنىڭ تەتبىقلىنىش ئېھتىمالى	11
قىيىن - قىستاق، رەھىمسىزلەرچە، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان، خورلىغۇچى مۇئامىلە ياكى جازا	11
كېچىكلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى	12
ئاۋۇستىرالىيەدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كىشىلەرنى كۆزىتىش	13
تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈش كېلىشىمى ھەققىدە مۇلاھىزە	13
ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار	25
تۈرك قانۇنلىرىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ تەتبىقلىنىشى	32
ئۆتكۈزۈپ بېرىش خۇسۇسىدىكى ئۇمۇمىي ھۆكۈملەر ھەققىدە مۇلاھىزە	34
خاتىمە ۋە تەۋسىيەلەر	36

2017 - يىلى 14 - 15 - ماي كۈنلىرى تۈركىيە جۇمھۇر رەئىسى رەجەپ تايىپ ئەردوغان خىتايىدا كۆپلىگەن دۆلەت ياكى ھۆكۈمەت باشلىقلىرى ئىشتىراك قىلغان «بىر بەلباغ بىر يول خەلقئارا ھەمكارلىق يىغىنى» غا قاتناشتى. يىغىندىن بىر كۈن بۇرۇن خىتاي دۆلەت رەئىسى شى جىنپىڭ بىلەن رەئىس ئەردوغان باشچىلىقىدىكى تۈرك ۋە خىتاي ئۆمەكلىرى ئارىسىدا ئۆزئارا كۆرۈشۈشلەر ئېلىپ بېرىلدى. بۇ كۆرۈشۈشلەر ئەسناسدا، «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئەدلىيە مىنىستىرى بەكەر بوزداغ بىلەن خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ يى تەرىپىدىن ئىمزالاندى⁽¹⁾.

كېلىشىم، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىنىڭ 90 - ماددىسىغا ئاساسەن تەستىقلىنىش ئۈچۈن 2019 - يىلى 12 - ئاپرېل كۈنى رەئىس ئەردوغان تەرىپىدىن تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (ت ب م م / TBMM) گە يوللانغان. تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى رەئىسى مۇستافا شەنتوپ قانۇن تەكلىپىنى 1978/2 ئاساس نومۇرى بىلەن قەيت قىلىپ، 2019 - يىلى 26 - ئاپرېلدا قاراپ چىقىلىشى ئۈچۈن مەجلىسكە سۇنغان.

تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى 24 دۆلەت بىلەن جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى ئىمزالانغان بولۇپ، بۇ دۆلەتلەر: ئالجزىرىيە، ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرى، ئاۋۇستىرالىيە، پاكىستان، پولشا، تاجىكىستان، تۇنىس، رۇسىيە، سۈرىيە، شىمالىي قىبرىس تۈرك جۇمھۇرىيىتى، قازاقىستان، قىرغىزىستان، كوسوۋو، كۇۋەيت، لىۋان، لىۋىيە، ماراكەش، موڭغۇلىيە، مىسىر، ھىندىستان، ئۆزبېكىستان، ئىراق، ئىران ۋە ئىئوردانىيە قاتارلىقلاردۇر⁽²⁾.

خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىقى تور بېتىنىڭ 2018 - يىلى 10 - ئايدىكى خەۋىرىگە قارىغاندا، خىتاي بىلەن 75 دۆلەت ئوتتۇرىدا ئەدلىيە ھەمكارلىقى، مال - مۈلۈك قايتۇرۇش ۋە تەقسىملەش كېلىشىمى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى ۋە «تېررورىزم، بۆلگۈنچىلىك ۋە ئاشقۇنلۇق» قا قارشى كۈرەش قاتارلىق 128 تەستىقلانغان 160 كېلىشىمنامە ئىمزالانغان. ئىمزالانغان كېلىشىمنامىلەرنى تەپسىلىيلىق ئېيتقاندا، ھەممىسى ماقۇللانغان 19 ھەق تەلەپ جىنايىتى ئىشلار ئەدلىيە ياردەم شەرتنامىسى، 35 تىن ئىبارەت قىلىنىشقا باشلىغان 44 ئەدلىيە جىنايىتى ھەمكارلىق كېلىشىمى، تېخى تەستىقلانمىغان بىر (1) مۈلۈك قايتۇرۇش ۋە ئورتاقلىشىش كېلىشىمى، 18 تىن ئىبارەت قىلىنىشقا باشلىغان 20 ھەق تەلەپ ۋە سودا ئەدلىيە ھەمكارلىق كېلىشىمى، تامامى تەستىقلانغان يەتتە (7) بۆلگۈنچىلىك، ئاشقۇنلۇق ۋە تېررورىزمغا قارشى كۈرەش ئەھدىنامىسى، 12 سى ئىبارەت

(1) كېلىشىمنىڭ تېكىست ھۆججىتى ئۈچۈن (تۈركچە، خىتايچە ۋە ئىنگلىزچە) قاراڭ: «Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Arasında Suçluların İadesi Anlaşması» ئوتتۇرىسىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» (<https://www2.tbmm.gov.tr/d27/2/2-1798.pdf>) (ئۆشۈم مۇلاھىزىدە قوللىنىلغان مەنبەلەرنىڭ ئاخىرقى نۇسخىسى 2021 - يىلى 21 - يانۋار كۈنىدىكى نۇسخىسى بولۇپ، مۇلاھىزىنىڭ داۋامىدا قايتا ئەسكەرتىلمەيدۇ).

(2) «قانۇن، تىجارەت ۋە جىنايىتى ئىشلار قاتارلىق خۇسۇسۇسلاردا ئىككى تەرەپلىك مۇناسىۋەتلەر»، 19-01-2021، <https://diabgm.adalet.gov.tr/arsiv/sozlesmeler/ikili.html>؛ بۇلاردىن باشقا يەنە تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن ئاق شى، ئالبانىيە، ئاۋستىرالىيە، ئەزەربەيجان، ئەنگىلىيە، برازىلىيە، بوسنىيە - گېرتسىيەگۇۋېنا، بۇلغارىيە، بېلورۇسىيە، پاكىستان، پولشا، تاجىكىستان، تۇنىس، تۈركمەنىستان، چېخىيە، خىتاي، رۇسىيە، رۇمىنىيە، سلوۋاكىيە، سلوۋېنىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، شۋېتسىيە، شىمالىي قىبرىس تۈرك جۇمھۇرىيىتى، شىمالىي ماكدونىيە، قازاقىستان، قازاقىستان، قازاقىستان، قازاقىستان، كانادا، كرۇدىيە، كوسوۋو، كۇۋەيت، گرۇزىيە، گېرمانىيە، لىتۋا، لىۋان، لىۋىيە، ماراكەش، موڭغۇلىيە، مولدوۋا، مىسىر، ھىندىستان، ۋېنگرىيە، ئومان، ئۆزبېكىستان، ئۇكرائىنا، ئىتالىيە، ئىراق، ئىران ۋە ئىئوردانىيە قاتارلىق ئەللەر ئارىسىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش، جازالاندۇرۇش ئىشلىرىدا ئۆزئارا ياردەملىشىش، قانۇن ۋە تىجارەت ساھەلىرىدە ئەدلىيە ھەمكارلىق توختىمى، ھۆكۈم كېسىلگەن جىنايەتچىلەرنى يۆتكەش كېلىشىمى ۋە باشقا بىخەتەرلىك كېلىشىمى، ئەھدىنامىلەر مەۋجۇتتۇر.

قىلىنىشقا باشلىغان جىنايەتچىلەرنى يۆتكەشكە دائىر 14 كېلىشىمنامە ۋە 37 سى ئىجرا قىلىنىشقا باشلىغان 55 جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى قاتارلىقلار بار⁽³⁾.

ئۇشۇ مۇلاھىزىنىڭ باش تېمىسى بولغان «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى»نى خىتاي بىلەن 39 دۆلەت⁽⁴⁾ رەسمىي ماقۇللىغان بولسىمۇ، يەنە 18 دۆلەت ئاللىبۇرۇن ئىمزا قىلىشقا باشلىغان بولۇشىغا قارىماي، تېخى ماقۇللىمىغان. ئۇ ئەللەر تۆۋەندىكىچە: ئارگېنتىنا، ئاۋسترالىيە، باربادوس، بېلگىيە، تۈركىيە، چىلى، زىمبابۇي، سېنگال، جەنۇبىي سىپرۇس، سىرلانكا، كونگو دېموكراتىك جۇمھۇرىيىتى، كېنىيە، گرېنادا، ماراكەش، ماۋرىتئۇس، ئېكۋادور، ۋېنتنام قاتارلىقلار.

خىتاي تاراتقۇلىرى، تۈركىيە ۋە خىتاي ئىككى تەرەپ تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى ئوتتۇرىسىدا 2020 - يىلى 12 - ئاينىڭ 14 - كۈنى مەزكۇر خۇسۇس بىلەن ئالاقىدار مەزمۇنلارمۇ تىلغا ئېلىنغان بىر قېتىملىق تېلېفون كۆرۈشى ئېلىپ بېرىلغانلىقىنى، كۆرۈشۈشتە تېرورلۇققا قارشى كۈرەش باسقۇچىنىڭ سىياسىيلاشتۇرۇلۇشتىن، تۇتقا قىلىنىشتىن ۋە قوش ئۆلچەم (ستاندارت) گە تېما بولۇشتىن چىقىرىلىشى كېرەكلىكى ھەققىدە بىرلىككە كېلىنگەنلىكىنى، تۈركىيە تەرەپنىڭ خىتاينىڭ زېمىن پۈتۈنلىكى ۋە ئىگىلىك ھوقۇقىغا دەخلى يەتكۈزۈپ بېرىشىنى ھەرقانداق بىر قىلمىشقا رۇخسەت قىلمايدىغانلىقىنى بىلدۈرۈپ قانۇن تەكلىپىنىڭ پارلامېنتتا مۇزاكىرە قىلىنىشقا باشلايدىغانلىقى ھەققىدە بىرلىككە كېلىنگەنلىكىنى يازغان⁽⁵⁾. ئارقىدىن تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى 2020 - يىلى 22 - 26 - دېكابىردا بېيجىڭدا ئېچىلغان 13 - قېتىملىق مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى 24 - يىغىنىدا ماقۇللانغاندىن كېيىن، تۈركىيەدىمۇ كۈنتەرتىپكە كەلگەن⁽⁶⁾. لېكىن، كېلىشىمنامە قوبۇل قىلىنسا، خىتاينىڭ ئېغىر بولغان ئىنسان ھەقلىرى دەپسەندىچىلىكلىرى ۋە 2017 - يىلى ئاپرېل ئېيىدىن ئېتىبارەن شەرقىي تۈركىستاندا داۋام قىلىپ كەلگەن كەڭ كۆلەملىك تۇتقۇن قىلىش ۋە دۇنياغا يېپىق بولغان جازا لاگېرلىرى⁽⁷⁾ سەۋەپلىك تۈركىيە تولىمۇ قىيىن بىر ئەھۋالغا چۈشۈپ قالدى. قانۇن تەكلىپى ماقۇللانسا، تۈركىيە خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن ھەققىدە غىيايىي ھۆكۈم ئېلان قىلىنغان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى بېيجىڭغا يوللاپ بېرىشكە مەجبۇر بولۇپ قالدۇ.

ئاۋسترالىيە ئۆرنىكىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى

ناھايىتى ئۇزۇن يىللار دۇنياغا ئىشىكىنى تاقاپ، يېزا ئىگىلىك مەركەزلىك ئىقتىساد سىياسىتى يۈرگۈزگەن خىتاي، ماۋ زېدوڭدىن كېيىن رېلىس ئالماشتۇرۇپ ئىشىكىنى سىرتقا ئېچىۋېتىش ۋە دۆلەت ئىچىدىمۇ كۆرۈنۈشتە مەلۇم دەرىجىدە ئەركىن بىر سىياسەت يولغا كىردى. بۇنىڭ نەتىجىسىدە، 1978 - يىلى كىشى بېشى ئوتتۇرىچە يىللىق كىرىمى 155 دوللار سەۋىيىسىدە بولغان خىتاي، بۇ رەقەمنى 2010 - يىلى 8,200 دوللار سەۋىيىسىگە

(3) «ئەھدىنامە ۋە كېلىشىمنامىلەرنىڭ مەجمۇئەسى (条约与协定汇总)»، 2018-12-12 نۇلىنىش: http://www.gd.jcy.gov.cn/jcyw/sfzx/flfgytyxd/201812/t20181212_2440091.shtml

(4) ئافغانىستان، ئالجىرىيە، ئانگولا، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، ئەزەربەيجان، بوسنىيە - گېرتسېگوۋىنا، بۇلغارىيە، بېلورۇسىيە، برازىلىيە، پاكىستان، پورتوگالىيە، پېرۇ، تاجىكىستان، تايلاند، تۇنىس، جەنۇبىي ئافرىقا جۇمھۇرىيىتى، روسىيە، رۇمىنىيە، فرانسىيە، فىلىپپىن، قازاقىستان، قىرغىزىستان، كامبۇدژا، كورېيە، لائوس، لېسوتو، لىتۋا، موڭغۇلىيە، مېكسىكا، نامىبىيە، ھىندونېزىيە، ئۇكرائىنا، ئۆزبېكىستان، ئېفىئوپىيە، ئىتالىيە، ئىران، ئىسپانىيە.

(5) «شىنجاڭلىق بۆلگۈنچى كۈچلەر تۈركىيەنىڭ ھىمايىسىنى يوقىتىپ قويدىغان بولدى (新疆分离主义势力将失去土耳其的庇)»، 2020-12-24 نۇلىنىش <https://news.creaders.net/china/2020/12/24/2303124.html>

(6) «خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» نى مۇزاكىرە قىلىش ۋە تەستىقلاش تەكلىپى ھەققىدىكى چۈشەندۈرۈش (《中华人民共和国和土耳其共和国引渡条约》) 2020-12-22، «(的议案的说明)»، <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202012/155b026cad784bbb97c37f9e5417535f.shtml>

(7) مۇرات يىلماز، «شەرقىي تۈركىستاندا يىغىۋېلىش لاگېرلىرى - قەدەممۇقەدەم قەتلىنام (Doğu Türkistan'da Toplama)»، 2020-07-04، «(Kamplan-Adım Adım Soykırım)»، https://insamer.com/tr/dogu-turkistanda-toplama-kamplari-adim-adim-soykirim_3058.html

ئېلىپ چىقتى. بۈگۈن كېلىنگەن نوقتىدا دۇنيانىڭ ئەڭ كۈچلۈك ئىككىنچى ئىقتىسادىي كۈچى بولۇپ قالغان خىتاينىڭ يېقىن كەلگۈسىدە بىرىنچى ئورۇنغا ئۆتۈشى كۈتۈلمەكتە. خىتايدا كۆرۈلگەن بۇ مۇھىم ئىقتىسادىي زورىيىش بىلەن بىرگە مەمۇرىي چىرىكلەشنىڭ نىسبىتىمۇ خېلىلا ئاشتى. شۇنداقكىم، بۇ ئەھۋال يەرلىك ئىقتىسادىي ئۆزلەشكە تەھدىد سالىدىغان دەرىجىگە يېتىشى بىلەن بېيجىڭ ھۆكۈمىتى چىرىكلەشكە قارشى كۈرەش ئىستراتېگىيىسىنى تەرەققىي قىلدۇرۇپ (ئاسماندا تور، بەردە قاپقان ھەرىكىتى)⁽⁸⁾ چېگرا ھالقىغان چىرىكلەك گۇماندارلىرىنى قولغا چۈشۈرۈش ئۈچۈن نۇرغۇن دۆلەتلەر بىلەن جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار كېلىشىمنامە ئىمزالاشقا باشلىغان.⁽⁹⁾

لېكىن خىتاينىڭ بۇ كېلىشىمنامىلەرنى ئىمزالاشتىكى مەقسىتى پەقەت چىرىكلەشكە قارشى كۈرەش قىلىشلا بولۇپ قالماستىن، بەلكى خىتاي يەرلىك سىياسىي ئۆكتىچىلەر، شەرقىي تۈركىستان، تىبەت، ئىچكى موڭغۇل، خوڭكوڭ (شىياڭگاڭ) ۋە بولۇپمۇ مۇرىتلىرى مىليوندىن ئاشىدىغان فالون گۇمپىسى تەرىقىتى قاتارلىق ئۆز مەنپەئەتلىرىگە زىت ھەرقانداق ئەھۋال ۋە پائالىيەتلەرنىڭ ئالدىنى ئېلىش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىملىرىگە قاتتىق كۆڭۈل بۆلمەكتە. دەرۋەقە، پات - پات نېپالغا ئۆتكەن تىبەتلىكلەر تۈپەيلى خىتاينىڭ بەزىبىر ئىقتىسادىي قوللاش ۋە تۈرلۈك بېسىملىرى نەتىجىسىدە نېپالنىڭ خىتاي بىلەن 2019 - يىلى 10 - ئايدا مەخپىي ھالدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسىنى ئىمزالانغانلىقى بىلىنمەكتە.⁽¹⁰⁾

خىتاي ئەدلىيە مىنىستىرلىكى 2018 - يىلى 10 - ئايدا بەھىرلىگەن بىر ئۇقتۇرۇشقا ئاساسەن، خىتاي بىلەن جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە دائىر كېلىشىمنامە ئىمزالانغان بولسىمۇ، تېخى بۇ كېلىشىمنامىنىڭ رەسمىي يولغا قويۇلۇشى ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان پارلامېنت تەستىقىنى ئالمىغان 18 دۆلەت بار. بۇ دۆلەتلەرنىڭ ھەر بىرىنىڭ بۇ كېلىشىمنامىنى يولغا قويۇشقا ئالاقىدار ئۆز ئالدىغا بەزى سەۋەپلىرى بار. 1 مىليون 200 مىڭدىن كۆپرەك خىتاي ياشايدىغان 25 مىليون نۇپۇسلۇق ئاۋۇستىرالىيەمۇ كېلىشىمنامىنىڭ قايسى سەۋەبلەر تۈپەيلى ماقۇللانمىغانلىقى بىلەن ئالاقىدار ئەتراپلىق بىر تەتقىقات ئېلىپ بېرىش ئارقىلىق بىر قارارغا كەلگەن. ئاۋۇستىرالىيە ئۆرنىكى، تۈركىيەنىڭمۇ يېقىندىلا كۈنتەرتىپكە كەلگەن مەزكۇر ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى بىلەن ئالاقىدار ئاخىرقى قارارنىڭ ئېلىنىشىدا شەكسىز مۇھىم ھەسسە قوشقۇسى.

مۇلاھىزىمىزنىڭ بۇ بۆلىكىدە ئاۋۇستىرالىيە ئۆرنىكىدىن يولغا چىقىپ، «ئاۋۇستىرالىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» نىڭ ماقۇللىنىشى مەسىلىسىگە مۇناسىۋەتلىك جەريان ئورتاقلىشىلدۇ. بۇنىڭ ئۈچۈن، مۇناسىۋەتلىك كېلىشىمنامەنىڭ تېكىستى⁽¹¹⁾، كۆپىنچە تېخنىكا ئۈنۈمىزى تېتى قانۇن فاكولتېتى ئوقۇتقۇچىسى نىگىل ستوبباس (Stobbs Nigel) نىڭ «ئاۋۇستىرالىيەدىن خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ قانۇنىي ۋە سىياسىي ئارقا كۆرۈنىشى (The Law and Policy Context of Extradition from Australia to The People's Republic of China)» ناملىق ئەسىرى بىلەن بىرلىكتە قاراپ چىقىلدۇ.⁽¹²⁾

(8) Noah E. Lipkowitz, "Why Countries Diverge Over Extradition Treaties With China: The Executive Power to Extradite in Common and Civil Law Countries", Virginia Journal of International Law, 2019, <https://static1.squarespace.com/static/5f0a3654a47d231c00ccd14f/t/5f3fd127dc65a031c8980104/1598017832145/lipkowitz-final-v3-1.pdf>

(9) خىتاي كوممۇنىستىك پارتىيىسى مەركىزىي ئىنتىزام تەكشۈرۈش كومىتېتى 2014 - يىلىدىن بۇيان 200 مىڭدىن كۆپرەك تەكشۈرۈش/رازۇپىدا ئېلىپ بېرىپ 70 دۆلەتتىن 2,000 دىن كۆپ قانچۇننىڭ قايتۇرۇپ كېلىنگەنلىكىنى ۋە 7.62 مىليارد يۈەن قىممىتىدە قانۇنسىز بايلىقنىڭ قايتۇرۇپ ئېلىنغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە.

(10) "Nepal and China Have Signed an Extradition Treaty, Nepal's Foreign Affairs Minister Confirms", 24.01.2020, <https://freetibet.org/news-media/na/nepal-and-china-have-signed-extradition-treaty-nepal%E2%80%99s-foreign-affairs-minister>

(11) "Treaty on Extradition between Australia and The People's Republic of China (Sydney, September 6, 2007)", 12.09.2016, https://www.aph.gov.au/Parliamentary_Business/Committees/Joint/Treaties/Extradition_China/Treaty_being_considered

(12) [https://www.google.com/search?client=opera&q="Treaty+on+Extradition+between+Australia+and+The+People's+Republic+of+China+\(Sydney%2C+September+6%2C+2007\)"%2C+12.09.2016%2C+https%3A%2F%2Fwww.aph.gov.au%2FParliamentary_Business%2FCommittees%2FJoint%2FTreaties%2FExtradition-China%2FTreaty_being_considered&sourceid=opera&ie=UTF-8&oe=UTF-8](https://www.google.com/search?client=opera&q=)

ئاۋۇسترالىيە بىلەن خىتاي ئارىسىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى (13) تۈركىيەدىن ئون يىل قەدەر مۇقەددەم، 2007 - يىلى 9 - ئاينىڭ 6 - كۈنى ئىمزالانغان. كېلىشىمنامە ئىمزالانغان 9 يىلدىن كېيىن، 2016 - يىلى 3 - ئاينىڭ 2 - كۈنى ئاۋۇسترالىيە پارلامېنتىنىڭ كۈنتەرتىپىگە سۇنۇلغان. پارلامېنت تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان ئىنچىكە قاراپ چىقىشلار نەتىجىسىدە 2017 - يىلى 3 - ئايدا كېلىشىمنامىنىڭ رەت قىلىنىشى قارارلاشتۇرۇلغان.

بۇ قارار بېرىلىشتىن بۇرۇن ئاۋۇسترالىيە دۆلەت مەنپەئەتى ئانالىز ئىدارىسى (NIA)، ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى (AGD)، ئاۋۇسترالىيە قانۇن كېڭىشى (LCA) قاتارلىقلار ئورگانلار، سىياسىيونلار ۋە ئاكادېمىكلەر تەرىپىدىن كۆپ تەرەپلىمە تەتقىقاتلار ئېلىپ بېرىلغان. 1 مىليون 200 مىڭدىن ئارتۇق خىتايىدىن كەلگەن كۆچمەن نۇپۇسقا ئىگە ئاۋۇسترالىيە بىلەن خىتاي دۆلىتى ئارىسىدا ئىمزالانغان كېلىشىمنامىنىڭ يۈز مىڭلىغان ھاياتقا چېتىلدىغانلىقىنى تونۇپ يەتكەن ئاۋۇسترالىيەلىك ئالاقىدار ساھەلەر قەدەملىرىنى ئۇشبۇ تونۇش بىلەن ئېتىش ئېرادىسىنى نامايەن قىلدى.

ئاۋۇسترالىيە دۆلەت مەنپەئەتى ئانالىز ئىدارىسى ھەرقانداق ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدىكى تەلەپنى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار خەلقئارالىق قانۇنلار رامكىسى ۋە خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتلەر دائىرىسىدە دېلو سۈپىتىدە مۇئامىلە قىلغان. ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسىنىڭ بولسا ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئوبيېكتى بولغان ھەرقانداق شەخس بىلەن مۇناسىۋەتلىك ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۈچۈن كەم بولسا بولمايدىغان شەرتلەرنىڭ ھازىرلانغانلىقىنى سۈرۈشتۈرۈش مەجبۇرىيىتى بار. بولمىسا تەلەپ رەت قىلىندۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، كىشىنىڭ قىيىن - قىستاق ياكى باشقا ۋەھشىيانە، ئىنسان قىلىپىدىن چىققان ياكى خورلاش ۋە ياكى جازاغا تارتىلىش ئېھتىمالى؛ كىشىنىڭ مۇئەييەن سەۋەپلەر بىلەن كەمسىتىشكە ئۇچراش مۇمكىنچىلىكى بولغان ئەھۋاللار؛ جىنايەتنىڭ سىياسىي ياكى ئەسكىرىي بىر جىنايەت بولۇشى؛ كىشىنىڭ قوش خەتەرگە دۇچ كېلىش مۇمكىنچىلىكى؛ قانۇندا بەلگىلەنگەن ۋاقتى ئۆتۈپ كېتىش سەۋەبلىك كىشى ھەققىدىكى ئەيىبنامىنىڭ ئەمەلدىن قالدۇرۇلۇشى ھالى؛ كىشى ھەققىدە ئۆزى يوق ھالدا غىيايى چىقىرىلغان بىر قارارنىڭ بولۇشى ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەندىن كېيىن داۋاننىڭ قايتىدىن قاراپ چىقىلىدىغانلىقىغا دائىر ھېچقانداق كاپالەت بېرىلمەسلىكى؛ كىشىگە يۈكلەنگەن جىنايەتنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىشى تەلەپ قىلىنغان دۆلەتتە جىنايەت ھېسابلانماسلىقى قاتارلىق شەرتلەرنىڭ دىققەتكە ئېلىنىشى كېرەكلىكىنى بايان قىلماقتا.

ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى ئۆتكۈزۈپ بېرىش خىزمىتىنىڭ ئۆلچەملىك بىر جەريان ئەمەسلىكىنى ۋە بۇ جەرياننىڭ ھەر بىر باسقۇچىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىنىڭ كۆزدىن كەچۈرۈلۈشى ئۈچۈن تۈرلۈك شەرتلەر ھاسىل بولغانلىقىنى ئۇرغۇلغان.

كۆرۈلگەن مەسىلىلەر

ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى ۋە ئاۋۇسترالىيە دۆلەت مەنپەئەتى ئانالىز ئىدارىسى تەرىپىدىن مەزكۇر كېلىشىمنامىنىڭ ئاۋۇسترالىيە دۆلىتى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى ۋە يەرلىك قانۇنلار بىلەن بىردەكلىككە ئىگە ئىكەنلىكى توغرىسىدا كاپالەت بېرىلگەن بولسىمۇ، ئىمزالانغان كېلىشىمنامىدە ئورۇن ئالغان ئىنسان ھەقلىرىنى كاپالەتلەندۈرۈشكە ئالاقىدار ماددىلار ھەققىدىكى ئېغىر ئەندىشلەر ئىپادە قىلىنغان. بۇلار ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى، مۇمكىن بولغان ئۆلۈم جازاسى، ئىسپات خاراكتېرلىك ئۆلچەملەر، قىيىن - قىستاق، رەھىمسىزلىك، ئىنسان قىلىپىدىن چىققان، خورلىغۇچى مۇئامىلە ياكى جازادىن قوغدىنىش، قۇرامغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى ۋە خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ كۆزىتىلىشى قاتارلىق مەسىلىلەر.

ختاينىڭ «جىنايى ئىشلار دەۋاسىدىكى دەۋا ئادىللىقى ۋە قانۇن بىلەن باشقۇرۇش ئۆلچىمىگە ئەمەل قىلمىغانلىقى» نى ئىسپاتلايدىغان بىر قاتار پاكىتلار بار. بۇ ختاينىڭ ئۆز دۆلىتىگە قايتۇرۇلغان شەخسلەرنىڭ ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقىغا كاپالەتلىك قىلىپ - قىلمايدىغانلىقى توغرىسىدا سوئال ئىشارىتى پەيدا قىلماقتا. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى بۇ ئەندىشىلەرنى كەلتۈرۈپ چىقارغان خۇسۇسلارنى تۆۋەندىكىدەك خۇلاسەلەيدۇ:

«ختاينىڭ مۇستەقىل ئەدلىيە ئورگىنى يوق. جىنايەتچى دەپ گۇمان قىلىنغان نۇرغۇن كىشىلەر، بولۇپمۇ سىياسىي تەرەپتىن «سەزگۈر» دەۋالاردا جاۋابكار قانۇن مەسلىھەتچىسىگە ئېرىشەلمەيدۇ. قىيىن - قىستاق ۋە باشقا ناچار مۇئامىلە شەكىللىرى ئارقىلىق قولغا كەلتۈرۈلگەن مەجبۇرىي «ئىقرارنامە»لەر، بۇ خىل قىلمىشلارنى چەكلەيدىغان بەزى يېڭى قانۇن، نىزام ۋە سىياسەتلەرگە باقمىغان ھالدا ختاينى جىنايى ئىشلار ئەدلىيە سىستېمىسىدا مۇھىم رولىنى داۋاملىق جارى قىلدۇرماقتا».

ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشى، ختاينىڭ بولۇپمۇ دېموكراتىك دۆلەتلەر بىلەن بولغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمىنىڭ چەكلىك ساندا بولۇشىنى، ختاينىڭ بۇ مەسلىھەتچى كەچمىشىگە ئالاقىدار ئومۇمىي ئەندىشىنىڭ ئىسپاتى سۈپىتىدە ئىلگىرى سۈرمەكتە. ختاينىڭ ئامېرىكا، ئەنگىلىيە، كانادا ياكى يېڭى زېلاندىيە بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى يوق. شۇنداقلا بۇ دۆلەتلەردىن باشقا، فرانسىيە، فىنلاندىيە، گوللاندىيە، گېرمانىيە ۋە ئىرېلاندىيە قاتارلىق دۆلەتلەر ختاينىڭ خوڭكوڭ (شياڭگاڭ) دا يېڭى ئەدلىيە قانۇنىنى يولغا قويۇشىدىن كېيىن، خوڭكوڭ بىلەن بولغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمىنى ۋاقىتچە توختاتتى (14).

ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشى يەنە ختاينىڭ ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقىنى قوغدايدىغان «خەلقئارا ۋەتەنداشلار ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى»گە ئەزا ئەمەسلىكىنى تەكىتلەيدۇ (15). ئاۋۇستىرالىيە بۇ ئەھدىنامىگە ئەزا دۆلەت بولۇپ، ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشىنىڭ قارىشىچە، شەخسلەرنىڭ ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى تەمىنلەنمەسلىك خەۋپى مەۋجۇد بولغان ختاينغا ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشى، ئەھدىنامە دائىرىسىدىكى مەجبۇرىيەتلەرگە خىلاپلىق قىلغانلىق دېمەكتۇر. ختايدا يۈز بېرىۋاتقان ئەمەلىيەتلەرگە ئالاقىدار بايان قىلىنغان بۇ ئەندىشىلەرنىڭ تۈركىيە ئۈچۈنمۇ مۇھىم ئىكەنلىكىنى ئېيتىپ ئۆتۈش كېرەك.

«ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشىنىڭ مەيدانى ياۋروپانىڭ قاراشلىرىغا مۇۋاپىق كېلىدۇ. «خەلقئارا ۋەتەنداشلار ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى»گە بىئەنەن، ئەگەر بىر كىشىنىڭ ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقى تۈپتىن رەت قىلىنىدىغان ئەھۋال بولسا، ئۇ كىشى ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيدۇ».

كېلىشىم چوقۇم ئالاقىدار دۆلەتنىڭ جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى بىلەن باغلىنىش ئىچىدە بولۇشى كېرەك، شۇنداقلا ئەگەر شەخسنىڭ ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلىنىشىغا ئالاقىدار گۇمان توغۇلسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى رەت قىلىش ھوقۇقى باردۇر.

ئاۋۇستىرالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى ھەربىر ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىنى دېلو سۈپىتىدە مۇزاكىرە قىلىنىشىنىڭ بۇ جەرياننىڭ خەتىرىنى ئازايتىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇ ۋەجدىن پەقەت كىشىنىڭ سوتى ئوچۇق سوتتا ئېچىلىدىغان بولسا، قانۇنىي ۋاكالىتچىگە ئېرىشەلمەيدىغان بولسا ۋە دەلىل - ئىسپاتلارنى سىناش پۇرسىتى بولغاندىلا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە رۇخسەت قىلىنماقتا. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشى بۇ جەرياننى تۆۋەندىكىلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان بىر قاتار سەۋەبلەر تۈپەيلىدىن يېتەرلىك دەپ قارىمايدۇ:

«... ئاۋۇستىرالىيە ھۆكۈمىتى ئاۋۇستىرالىيە سوتلىرىنىڭ بىر كىشى ئۈستىدىن ياۋروپا ئىتتىپاقى ئەندىزىلىرىگە ئوخشىمايدىغان ئۇسۇلدا ئەرز قىلىنمىسىغا كاپالەتلىك قىلىشنى خالايدۇ. كېلىشىمنىڭ تېكىستىدە سوتنىڭ ئادەتتىكى تەرتىپلىرى تىلغا ئېلىنمىغاچقا، ختاينى تەكلىپ قىلىنغان جەرياننى قوبۇل

(14) Lucrezia Poggetti, "EU-China Mappings: Interactions Between The EU and China On Key Issues", Merics, 20.01.2021, <https://merics.org/en/short-analysis/eu-china-mappings-interactions-between-eu-and-chi-na-key-issues>

(15) تۈركىيە بۇ ئەھدىنامىنى 2000 - يىلى 8 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئىمزالىغان.

قىلىشقا قايىل قىلىش قىيىنغا توختىشى مۇمكىن، نەتىجىدە ئاۋۇستىرالىيەنى خەلقئارا قانۇن بويىچە شەخسىنى تاپشۇرۇپ بېرىشكە مەجبۇرلىشى مۇمكىن. ئەھۋال ھەربىر دۆلەتتىكى قارار چىقارغۇچىلارنىڭ ئىختىيارىدا بولغاچقا، شۇنداقلا جەريان «كۆپ تۈرلۈك ئامىللارنىڭ تەسىرىگە ئۇچرىشى مۇمكىن» ئىكەنلىكىدىن بىر شەخسنىڭ ئادىل سوتلىنىشى ھوقۇقىنى يېتەرلىك قوغداش بىلەن تەمىنلىمەيدۇ».

بۇنىڭدىن باشقا، تەۋسىيە قىلىنغان جەريان ئاۋۇستىرالىيەنىڭ «خەلقئارا ۋەتەنداشلار ۋە سىياسىي ھوقۇق ئەھدىنامىسى»گە ئالاقىدار مەجبۇرىيەتلىرى بىلەن مۇناسىۋەتلىك ھالدا تۇغۇلغان مەسىلىلەرگە ئارىلاشمايدۇ. شۇ ۋەجىدىن ئۇ ئاۋۇستىرالىيەنى بىرلەشكەن دۆلەتلەر تەشكىلاتى (ب د ت) ئىنسان ھەقلىرى كومىتېتى ئالدىدا نائىلاج تاشلاپ قويۇشى مۇمكىن.

ئۆلۈم جازاسىنىڭ مۇمكىنچىلىكى

كېلىشىمنىڭ 3 - ماددىسىنىڭ (f) تارماقچىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىگە چېتىشلىق دەپ قارالغان جىنايەتنىڭ ئۆلۈم جازاسىنى ئۆز ئىچىگە ئېلىشى ھەمدە تەلەپ قىلغۇچى تەرەپ «ئۆلۈم جازاسى بېرىلمەيدىغانلىقىغا ئالاقىدار بىر ۋەدە بەرمىسە، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلپى رەت قىلىنسا بولىدۇ، چىڭ تۇرۇۋېلىنغان تەقدىردىمۇ قارار ئىجرا قىلىنمايدۇ». خىتاينىڭ ئەجەللىك بولمىغان جىنايەتلەر ئۈچۈن ئۆلۈم جازاسى بېرىدىغانلىقى بىلىنگەن شۇنداقلا جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشى توغرىسىدا ئۇچۇق - ئاشكارىلىق بولمىغاچقا، بۇ ماددىنىڭ ئۈنۈمدارلىقى توغرىسىدا بەزى ئەندىشىلەر ئوتتۇرىغا چىققان. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى مەزكۇر ماددىنىڭ تالاش - تارتىشى بىر شەكىلدە «ئۆلۈم جازاسى تەتبىقلىنمايدىغانلىقى»نى ھۆددە قىلىشى كېرەكلىكىنى ئىلگىرى سۈرمەكتە. ئاۋۇستىرالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى يەنە ئاۋۇستىرالىيەنىڭ ئۆلۈم جازاسىغا قارشى تۇرۇش خۇسۇسىدا خەلقئارادا يۇقىرى ئابرويغا ئىكەنلىكىنى ۋە بۇ جەھەتتىكى مەجبۇرىيەتلىرى ھەققىدە ھەم ئىنتايىن ئەستايىدىل ئىكەنلىكىنى تەكىتلەيدۇ:

«ئۇنداقتا ئۆلۈم جازاسىغا ئالاقىدار ئەھۋال ناھايىتى ئوچۇق ۋە ئايدىڭدۇر. بىزنىڭ بىر شەخسنى ئۆلۈم جازاسىدىن قوغداش ئۈچۈن ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىكتەك خەلقئاراۋىي بىر مەجبۇرىيەتمىز بار».

خىتاينىڭ ئىجرا قىلىنغان ئۆلۈم جازالىرىنىڭ سانىغا ئالاقىدار ئۇچۇر بەرمەسلىكىنىڭ شۇنداقلا ئۆلۈم جازالىرى ھەققىدىكى ئوچۇق - ئاشكارىلىقنىڭ كەمچىل ئىكەنلىكىنىڭمۇ سۈرۈشتۈرۈلۈشى كېرەكلىكى ئىزھار قىلىنماقتا. ئاۋۇستىرالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى، 2014 - يىلىغا تەۋە بىر ناممۇيى تەشكىلات دوكلاتىدىن خىتايدا 2,400 كىشىگە ئۆلۈم جازاسى ئىجرا قىلىنغانلىقى توغرىسىدىكى ئۇچۇرغا ئېرىشكەنلىكىنى ئېلان قىلغان.

قىيىن - قىستاق، رەھىمسىزلەرچە، ئىنسان قېلىپىدىن چىققان، خورلىغۇچى مۇئامىلە ياكى جازا

كېلىشىمنىڭ 3 - ماددىسىنىڭ (g) تارماقچىسى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنىڭ رەت قىلىنىشىغا مۇناسىۋەتلىك مەجبۇرىي شەرتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالىدۇ. بۇنىڭغا ئاساسەن، تەلەپ قىلىنغۇچى تەرەپنىڭ ئىزدەلگەن كىشىنىڭ قىيىن - قىستاققا ياكى باشقا رەھىمسىز مۇئامىلىگە ئۇچرىغانلىقى ياكى ئۇچرايدىغانلىقىنى جەزىمەلەشتۈرۈش ئۈچۈن مۇھىم سەۋەپلەر بار بولسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنى رەت قىلسا بولىدىغانلىقى ئىپادە قىلىنماقتا.

خىتايدا ساقچىلار تەرىپىدىن ئېلىپ بېرىلغان سوراق ۋە تەكشۈرۈشلەر پات - پات خەلقئارا ئىنسان ھەقلىرىنى كۈزەتكۈچىلەر تەرىپىدىن قاتتىق تەنقىدكە ئۇچراپ كەلمەكتە. ئىنسان ھەقلىرىنى كۈزەتكۈچى تەشكىلاتى (HRW) ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانىنى تۆۋەندىكىدەك تەسۋىرلەيدۇ:

«چاقىرتىلغانلار نەچچە كۈنلەپ، نەچچە ھەپتەلەپ ياكى نەچچە ئايلاپ ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىندۇ، بۇ جەرياندا ئۇلار قايتا - قايتا سوراق قىلىندۇ ۋە كۆپ قېتىملاپ قىيىن - قىستاققا ئېلىندۇ. ئادەتتە «شۈاڭگۈي سولقى» دەپ ئاتىلىدىغان بۇ جەريان چىرىكلىك ياكى باشقا ئىنتىزامغا خىلاپلىق

قىلىش قىلمىشلىرىنى ئىقرار قىلىش بىلەن ئاخىرلىشىدۇ. ھەتتا بەزىلىرى كېيىنرەك تەكشۈرۈلۈش ئۈچۈن جىنايىتىنى ئىشلىرى ئەدلىيە سىستېمىسىغا يۆتكەپ بېرىلىدۇ»⁽¹⁶⁾.

ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى: ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىگە دۇچ كەلگەن كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىش جەريانىنىڭ ھەربىر باسقۇچىدا ئېتىراز بىلدۈرۈش ھوقۇقى بارلىقىنى، ئەگەر ئۇ قىيىن - قىستاققا ياكى ناچار مۇئامىلىگە ئۇچرىشىدىن ئەنسىرسە، بۇنى بايان قىلسا بولىدىغانلىقى تەكىتلەيدۇ. بۇ خىل ئەدلىيەلىك تەكشۈرۈش نەتىجىسىنىڭ ئاممىغا ئاشكارا ئىكەنلىكىنى بايان قىلغان ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى شەخسنىڭ خەتەر ئىچىدە ئىكەنلىكىدىن گۇمانلىنىش ئۈچۈن ئورۇنلۇق سەۋەبلەرنىڭ بار ياكى يوقلىقىنى ئېنىقلاش ئۈچۈن، تەلەپ قىلغۇچى دۆلەتتە مەۋجۇد بولغان شەرت - شارائىتلار بىلەن ئالاقىدار ئەتراپلىق بىر تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىش ۋە يەككە ھالەت بىلەن ئالاقىدار كاپالەت تەدبىرلىرى ئىزدەشكە مەسئۇلدۇر:

«... باش تەپتىش ئىدارىسى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان دۆلەتتىكى ئىنسان ھەقلىرىگە دائىر ئەھۋاللارنى تەھلىل قىلىدۇ ۋە خەلقئارا ئىنسان ھەقلىرى دوكلاتلىرىغا قاراپ چىقىدۇ. ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان شەخسنىڭ باياناتىغا قارايدۇ ۋە بۇ ئەھۋالنى خەلقئارادا قوبۇل قىلىنغان ئىنسان ھەقلىرى دوكلاتلىرى بىلەن سېلىشتۇرىدۇ. خەلقئارالىق ۋەزىيە ئۆتكەن دىپلوماتىلار بىلەن سۆھبەتلەشكەندىن كېيىن، نەتىجىنى مۇناسىۋەتلىك دۆلەتكە يەتكۈزۈپ، ئىلگىرى سۈرۈلگەن قىيىن - قىستاق ۋە ناچار مۇئامىلىلەر ھەققىدە كۆزقاراشلىرىنىڭ قانداقلىقىغا دائىر ناھايىتى ئېنىق كاپالەتلەر بېرىشنى تەلەپ قىلىدۇ».

قۇرامىغا يەتمىگەنلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى

ئاۋۇسترالىيە باش تەپتىش ئىدارىسى «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنى» نىڭ كونكرېت ياش چەكلىمىسى بەلگىلىمىگە ئىگەنلىكىنى قوبۇل قىلغان بولسىمۇ، ئەمما شەخسنىڭ ئەھۋالىنى باھالىغاندا ياشنىڭ نەزەرگە ئېلىنىدىغانلىقىنى ئوتتۇرىغا قويغان. بۇنىڭغا قوشۇمچە قىلىپ، ئاۋۇسترالىيە ۋە خىتاينىڭ «ب د ت» بالىلار ھوقۇقى ئەھدىنامىسى» دائىرىسىدىكى مەجبۇرىيەتلىرىنىڭمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمىگە ئاساسەن بالىلارنى قوغداشقا كاپالەتلىك قىلىدىغانلىقىنى ئەسكەرتىدۇ:

«... دىققىتىڭىزنى ئىككى كونكرېت مەسىلىگە تارتماقچىمەن. بىرىنچىسى، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان كىشىنىڭ يېشىنى ئۆز ئىچىگە ئالغان مەلۇم خۇسۇسلارغا ئالاقىدار ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ قايسى دەرىجىدە نامۇناسىپ بولىدىغانلىقىغا قارىتا، كېلىشىمدە ئەھۋالغا قاراپ رەت قىلىش ئىختىيارلىقى بار. ئومۇمەن قىلىپ ئېيتقاندا، دىققەت - ئېتىبارىڭىزنى ئاۋۇسترالىيە ۋە خىتاينىڭ «ب د ت» بالىلار ھوقۇقى ئەھدىنامىسىغا قاتناشقانلىقىغا بەرگەيسىز. ئاۋۇسترالىيەدە ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بىر قارار چىقارغۇچى، ئاۋۇسترالىيەنىڭ «بالىلار ھوقۇقى ئەھدىنامىسى» دىكى مەجبۇرىيەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان خەلقئارالىق مەجبۇرىيەتنى نەزەرگە ئالىدۇ ۋە ئېلىنغان قارارنىڭ بۇ مەجبۇرىيەتلەر بىلەن بىردەك بولۇشىغا كاپالەتلىك قىلىدۇ».

ئاۋۇسترالىيەدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلەرنى كۆزىتىش

ئاۋۇسترالىيە قانۇن كېڭىشى ئىلگىرى ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كىشىلەرنى كۆزىتىش خۇسۇسىدىكى ئەندىشىلىرىنى بايان قىلغان ۋە بىر - بىرىنى كۆزىتىۋاتقان ھۆكۈمەتلەرگە بۇ ھەقتە بەزى تەۋسىيەلەردە بولغان. بۇ تەكشۈرۈش ئەسناسىدا، ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ پائال بىر شەكىلدە كۆزىتىلىشى مەسلىسى قايتا كۈنتەرتىپكە كەلتۈرۈلگەن. خىتاينىڭ ئەدلىيە سىستېمىسىغا ئالاقىدار مەخپىلىك ۋە ئوچۇق - ئاشكارىلىقنىڭ

(16) HRW، «ئالاهىدە تەدبىر»: جۇڭگو كومپارتىيىسىنىڭ شۇاڭگۇي سىستېمىسىدا تۇتۇپ تۇرۇش ۋە قىيناش (Special Measures' Detention and Torture in the Chinese Communist Party's Shuanggui System، 06.12.2016).

يېتەرسىزلىكى - تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقانلارغا ياكى مەھكۇملارغا ناچار مۇئامىلە قىلىنغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن كۆزقاراشلار بىلەن بىرلەشكەندە - بۇ كېلىشىم ھەققىدىكى ئەندىشلەرنى ئاتتۇرغان.

بۇ تەدبىرلەر ئەندىشلەرنى ھەل قىلىش ئۈچۈن يېتەرلىك ئەمەس. خەلقئارا كەچۈرۈم تەشكىلاتى ئەگەر ئاۋۇستىرالىيە شەخسلەرنى كۆز تەلەمسە، كېلىشىمدە تەمىنلەنگەن ئىنسان ھەقلىرى كاپالىتىنىڭ ئۈلۈم جازاسى ياكى ناچار مۇئامىلە ۋە قىيىن - قىستاققا ئۇچراش قاتارلىق تەرەپلەردە ئۈنۈملۈك بولىدىغان - بولمايدىغانلىقى ھەققىدە ئىزدەنگەن. ئاۋۇستىرالىيە قانۇن كېڭىشى يەنە كۆز تەلەمنى ئۆز ۋە تەندىشى ئەمەسلەرنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالدىغان شەكىلدە كېڭەيتىش كېرەكلىكىنى ئوتتۇرىغا قويدى.

«تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى» ھەققىدە مۇلاھىزە

«تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» 22 ماددىدىن تەشكىل تاپقان بولۇپ، مەزمۇنى: ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە بولىدىغان جىنايەتلەر، مەجبۇرىي رەت قىلىش سەۋەبلىرى، ئىختىيارىي رەت قىلىش سەۋەبلىرى، تەلەپ قىلىنغان تەرەپنىڭ مەشغۇلات باشلاش مەجبۇرىيىتى، خەۋەرلىشىش يوللىرى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپى ۋە تەلەپ قىلىنغان ھۆججەتلەر، قوشۇمچە ئۇچۇرلار، ۋاقىتلىق قولغا ئېلىش، ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارى، تېز ئۆتكۈزۈپ بېرىش، شەخسنى تاپشۇرۇش، كېچىكتۈرۈلگەن ۋە ۋاقىتلىق تاپشۇرۇپ بېرىش، تەڭۋاقىتلىق تەلەپلەر، خۇسۇسىيلىق قائىدىسى، نەرسە - كېرەكنى تاپشۇرۇش، ترانسىت ئۆتۈش، نەتىجىنى ئۇقتۇرۇش، چىقىملار، باشقا كېلىشىملەر بىلەن بولغان مۇناسىۋەت، زىتىقلىقلارنى ھەل قىلىش، كۈچكە ئىگە بولۇش/يولغا قويۇلۇش، تۈزىتىش/ئۆزگەرتىش ۋە ۋاز كېچىش قاتارلىق تېمىلاردىن تەركىب تاپىدۇ⁽¹⁷⁾.

بېيجىڭدا ئىمزالانغان كېلىشىمنىڭ «ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەجبۇرىيىتى» ماۋزۇلۇق 1 - ماددىسىدا: «ھەرقايسى تەرەپلەر ئۇشبۇ كېلىشىمنامىنىڭ مەجبۇرىيەتلىرىگە ئاساسەن، قارشى تەرەپنىڭ تەلپىگە بىنائەن، ئۆز دۆلىتىدە تۇرۇۋاتقان شەخسلەرنى، شۇ شەخس ھەققىدە جىنايى ئىشلار بويىچە تەكشۈرۈش ياكى پاش قىلىش ۋە ياكى بىر جازانى ئىجرا قىلىش مەقسىتىدە بىر - بىرىگە ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ھۆددە قىلىدۇ» دېيىلگەن.

كېلىشىمگە ئاساسەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش رۇخسەتلىرى، سادىر قىلىنغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن جىنايەتكە ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ قانۇنىدا كەم دېگەندە بىر يىل قاماق جازاسى بېرىلىدىغان بولۇشى كېرەك. ئەگەر ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشى ھەققىدە ھۆكۈم چىقىرىلغان بولسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان ۋاقىتتا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشى ھەققىدە ئىجرا قىلىنىشى كېرەك بولغان مۇددەتنىڭ كەم دېگەندە ئالتە ئاي بولۇشى تەلەپ قىلىنىدۇ.

كېلىشىمنىڭ 2 - ماددىسىنىڭ 2 - تارمىقىدا، «ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەقسىتىدە ھەر ئىككى تەرەپنىڭ قانۇنلىرى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار جىنايەتكە ئوخشاش كاتېگورىيەدە ئورۇن بېرىشى ياكى بەرمەسلىكى ۋە ياكى جىنايەتنى ئوخشاش ئاتالغۇ بىلەن ئاتاپ - ئاتىماسلىقى مۇھىم ئەمەس» دېيىلگەن. بۇ ماددىغا ئاساسەن، خىتاي ئەسلىدە سىياسىي سەۋەبلەر بىلەن تەلەپ قىلغان كىشى ئۈچۈن پەرقلىق بىر سەۋەب كۆرسىتەلەيدۇ ياكى تۈركىيە ئۈچۈن سىياسىي بولغان ياكى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى ئىمكانسىز قىلىدىغان بىر ھال خىتاي تەرىپىدىن باشقىچە چۈشۈنۈلۈشى مۇمكىن. ئۇنىڭ ئۈستىگە، شەرقىي تۈركىستاننىڭ تامامىنى تۈرمىگە ئايلاندۇرۇپ، 3 - 8 مىليون ئادەمنى جازا/يېغىۋېلىش لاگېرلىرىغا قامغان خىتاي دۆلىتىنىڭ جىنايەت ۋە جازا ئېنىقلىمىسى ھەققىدە تەن ئوبدان سۈرۈشتۈرۈلۈشكە مۇھتاج. چۈنكى، بۇ لاگېرلاردىن چىقىشقا مۇيەسسەر بولغان يۈزلىگەن زىيانكەشلىككە

(17) «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى بىلەن جۇڭخۇا خەلق جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى (Türkiye Cumhuriyeti ile Çin Halk Cumhuriyeti Arasında Suçluların İadesi Anlaşması)»
<https://www2.tbmm.gov.tr/d27/2/2-1798.pdf>

ئۇچرىغۇچىلار مەزكۇر لاگېرلارغا ئېلىپ كېتىلگەن كىشىلەرنىڭ سوتلانمىغانلىقى ۋە بىرەر جىنايەت ئاتىلمىغانلىقىنى بايان قىلغان. دەرۋەقە، HRW نىڭ دوكلاتىغا قارىغاندا، نۇتقۇن قىلىنغان بىر كىشى ئەھۋالىنى مۇنداق چۈشەندۈرگەن:

«دائىرلەرگە ئادۇۋكات تەكلىپ قىلالايدىغان ياكى قىلالايدىغانلىقىمنى سورىغاندىم. ماڭا: «ياق! چۈنكى ھەققىڭدە ھېچقانداق مەھكۇم قارارى يوق، ھېچقانداق ئىش ئۈچۈن ئۆزۈڭنى ئاقلىشىڭنىڭ ھاجىتى يوق، سەن ھازىر بىر سىياسىي ئۆگىنىش لاگېرىدا تۇرۇۋاتىسەن، سېنىڭ قىلىدىغىنىڭ پەقەتلا ئۆگىنىش.» دېدى»⁽¹⁸⁾.

بۇنىڭغا قوشۇمچە ھالدا، مەھكۇم قىلىنغانلارنىڭ سوتلىنىش جەريانىدا ئادىل سوتلىنىش ھوقۇقىنىڭ ئەڭ مۇھىم ئامىللىرىنىڭ بىرى بولغان ئۆزىنى ئاقلاش ھوقۇقىدىنمۇ مەھرۇم قىلىنغانلىقى ھەر خىل دوكلاتلاردا ئىسپاتلانغان ھەقىقەتتۇر.

كېلىشىمنىڭ 3 - ماددىسىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنىڭ رەت قىلىنىشىغا ئالاقىدار بەلگىلىمىلەر ئوتتۇرىغا قويۇلغان. يەنى، ئەگەر ئالاقىدار جىنايەت سىياسىي جىنايەت بولسا ھەمدە ئۇ كىشىگە پاناھلىنىش ھوقۇقى بېرىلگەن بولسا؛ كىشى ئىرق، جىنسىيەت، دىن، دۆلەت تەۋەلىكى ۋە سىياسىي كۆزقاراشلىرى بويىچە سوتلانماقچى بولسا؛ كىشى تەلەپ قىلىنغان دۆلەتنىڭ ۋەتەندىشى بولسا؛ ئەگەر ئارتىلغان جىنايەت پەقەت ھەربىي جىنايەت بولسا؛ قانۇندا بېكىتىلگەن ۋاقتى ئۆتكەن جىنايەت بولسا؛ ئومۇمىي ياكى شەخسىي كەچۈرۈمگە ئائىل بولغان بولسا؛ جىنايەت سەۋەبلىك ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشى ھەققىدە ئەڭ ئاخىرقى قارار بېرىلىپ بولغان بولسا؛ تەلەپ قىلىنغان دۆلەتنىڭ كىشى يوق يەردە چاپلانغان بىر جىنايەت سەۋەبلىك سوتلىنىدىغانلىقىغا دائىر پىكىرى سەلبىي بولسا؛ ئەگەر ئىجرا قىلىنىدىغان جازا، تەلەپ قىلىنغان دۆلەتنىڭ ئاساسىي قانۇن پرىنسىپىغا ماس كەلمىسە ھەمدە يېتەرلىك كاپالەت بېرىلمىسە، تەلەپ رەت قىلىندۇ.

كېلىشىمنىڭ 3 - ماددىسى «d» تارمىقىدا بەلگىلەنگەن «ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ تەلەپ قىلغان دۆلەتنىڭ ۋەتەندىشى بولۇشى» شەرتى «مۈلكىيلىك پرىنسىپى»⁽¹⁹⁾ غا بىنائەن، ھەر دۆلەتنىڭ ئۆز ۋەتەندىشىنى سوتلاش ھوقۇقىنى ئەكس ئەتتۈرىدۇ. جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىكى ئاساسلىق پرىنسىپلارنىڭ بىرى بولغان ئۆز ۋەتەندىشىنى ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىك پرىنسىپى مەجبۇرىي رەت قىلىش سەۋەبى قاتارىدا تىزىلغان. ئەمما خىتاي مۇئاۋىن تاشقى ئىشلار مىنىستىرى لى يۈچېڭ مەزكۇر كېلىشىمنىڭ شەرتى سۈپىتىدىكى ئىزاھىدا، تەرەپلەرنىڭ كېلىشىم ماددىلىرى توغرىسىدىكى سۆھبىتىدە بۇ خۇسۇس ئۈستىدە ئالاھىدە توختىلىنغانلىقىنى، تۈركىيە تەرەپنىڭ ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كۈن/كۈنلەردە تۈركىيە ۋەتەنداشلىقىغا ئۆتۈپ بولغان كىشى بولۇشىنىڭ ئۇ شەخسنىڭ بىر تۈركىيە ۋەتەندىشى دېگەنلىك ئىكەنلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەنلىكىنى، بۇنىڭغا قارشى خىتاي تەرەپنىڭ بۇ ئەھۋالنى جىنايەتچىنىڭ گراژدانلىقىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق جاۋابكارلىقتىن قېچىشقا ئۇرۇنۇش دەپ قارايدىغانلىقىنى ۋە جىنايەت سادىر قىلغان ۋاقىتتىكى دۆلەت تەۋەلىكىنى ئاساس قىلىش كېرەكلىكىدە چىڭ تۇرغانلىقىنى بايان قىلىدۇ. تۈركىيە تەرەپ بولسا، دۆلەتنىڭ ئىچكى قانۇندا ۋەتەنداشلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشىشكە مۇناسىۋەتلىك تەپسىلىي بەلگىلىمە ۋە تەرتىپلەرنىڭ بارلىقىنى، شۇنداقلا بۇنىڭ جىنايەتچىلەرنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىنى ئۆزگەرتىش ئارقىلىق جىنايى جاۋابكارلىقتىن قېچىشقا يۈرەت يارىتىپ بەرمەيدىغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن. شۇنىڭ بىلەن تەرەپلەر ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان «جىنايەتچى» نىڭ ۋەتەنداشلىق سالاھىيىتىگە ئېرىشكەن ۋاقىتقا مۇناسىۋەتلىك ئېنىق بەلگىلىمە چىقارماي، بۇ جەھەتتە بوشلۇق قالدۇرۇپ، سۈبېيكتىپ ئەھۋالغا ئاساسەن، ئالاقىدار

(18) HRW، «خىتاي: مۇسۇلمان رايونىدا ئېغىر بېسىم ("Çin: Müslüman Bölgesinde Ağır Baskı")» 14.01.2021 <https://www.hrw.org/tr/news/2018/09/09/322264>

(19) «مۈلكىيلىك پرىنسىپى» بىر دۆلەتنىڭ ئۆز تېررىتورىيىسى ئىچىدە سادىر بولغان جىنايەتنىڭ كىم تەرىپىدىن ۋە كىمگە قارىتا بولۇشىدىن قەتئىينەزەر جىنايەت سادىر قىلغۇچىنى جازالاندۇرۇش ھوقۇقىنى بىلدۈرىدۇ.

خۇسۇسقا قارىتا ئىختىيار ھوقۇقىنىڭ تەرەپلەرنىڭ مەسئۇل ئورگانلىرىغا قالدۇرۇش ھەققىدە پىكىر بىردەكلىكىگە كېلىشىشكە ئىپادە قىلىنغان.⁽²⁰⁾

تۈرك ۋە تەنداشلىقىغا ئۆتكەن كىشىلەرنىڭ تاپشۇرۇپ بېرىلىشىنىڭ تەلەپ قىلىنىشى، تۈركىيەدە ياشاۋاتقان ئون مىڭلىغان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى قىيىنچىلىققا دۇچار قىلىدىغان بىر ئەھۋال دېگەنلىكتۇر. ئالاقىدار ماددىدا ئېنىق بەلگىلىمە قويۇلماي يوقۇقلۇق قالدۇرۇلۇشىمۇ بۇ مەسىلىدىكى ئەندىشىلەرنى ئورۇنلۇق قىلىدۇ. بۇ ماددا «تۈرك ۋە تەنداشلىق قانۇنى» نىڭ مۇناسىۋەتلىك ماددىلىرىغا ئاساسەن قانۇنلۇق ھالدا تۈركىيە ۋە تەنداشلىقىغا ئېرىشكەن شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى قاتتىق ئەندىشىگە سالدى. ئەمەلىيەتتە، خىتاينىڭ رەسمىي خەۋەر قانلىق شىنخۇا ئاگېنتلىقىنىڭ خەۋىرىگە قارىغاندا، مەركىزىي بېيجىڭدا بولغان خىتاي ھازىرقى زامان خەلقئارا مۇناسىۋەتلەر ئىنستىتۇتى تېررورلۇققا قارشى كۈرەش مۇتەخەسسسى لى ۋېي، تۈركىيەنىڭ گېئوپولىتىك ئەھۋالى دىققەتكە ئېلىنسا مەزكۇر كېلىشىمنىڭ، بولۇپمۇ تېررورلۇققا ئالاھىدە مەركەزلىشىدىغانلىقىنى ھەمدە پەقەتلا خىتاي زېمىنىدىكى تىنچلىق ۋە مۇقىملىققا ھەسسە قوشۇپلا قالماي، ئەينى ۋاقىتتا، خىتاينىڭ غەربىي شىمال چېگرىسىدىن باشلاپ ئۇزۇن كەتكەن رايوندىكى تېررورلۇققا قارشى كۈرەش پائالىيەتلىرىنى ئاسانلاشتۇرىدىغانلىقىنى بايان قىلغان.⁽²¹⁾

خىتاي تەرەپنىڭ كېلىشىمگە ئۆلۈم جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان جاۋاپكار ياكى مەھكۇملارنىڭ ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىگە ئالاقىدارمۇ بىر ماددا قوشماقچى بولغانلىقى، ئەمما تۈركىيەدە ئۆلۈم جازاسى بولمىغاچقا، تۈركىيە تەرەپنىڭ بۇنىڭغا قوشۇلمىغانلىقى، خىتاي تەرەپنىڭ بولسا كېلىشىم ماددىلىرىنىڭ بىرلا تەرەپنىڭ ئىختىيار ۋە ئىرادىسى بىلەن ھازىرلىنىشى تەرەپلەر ئارىسىدىكى تەڭداشلىققا زىت ئىكەنلىكىنى سەۋەب كۆرسەتكەنلىكى بىلدۈرۈلگەن. نەتىجىدە، كېلىشىمنىڭ ئۆلۈم جازاسىغا مۇناسىۋەتلىك قىسمىمۇ مەجبۇرىي رەت قىلىش سەۋەبلىرى ئورۇن ئالغان 3 - ماددىنىڭ «h» تارمىقىدا مۇجمەل بىر ئىپادە بىلەن تۆۋەندىكىدەك بەلگىلەنگەن: «... تەلەپ قىلىنغۇچى تەرەپنىڭ قانۇنىنىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىغا ئۇيغۇن كەلمەسلىكى ۋە تەلەپ قىلغۇچى تەرەپنىڭ بۇ پىرىنسىپلارغا خىلاپلىق قىلىنمايدىغانلىقىغا دائىر تەلەپ قىلىنغۇچى تەرەپ يېتەرلىك دەپ قارىغۇدەك ھۆددە ۋە كاپالەت بىلەن تەمىنلىمەسلىكى...». بۇ ماددىدىن چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇكى، خىتاي تەرەپ ئېنىق ھالدا قايىققا تارتسا بولۇۋېرىدىغان ئۇقۇم ۋە ئىپادىلەرنى ئىشلىتىپ، ئۆلۈم جازاسىغا مۇناسىۋەتلىك ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسلىرى ئۈچۈن يۇچۇق قالدۇرغان، تۈركىيە تەرەپمۇ بۇنىڭغا رازى بولغان.

بۇ مەسىلىنىڭ يەنە بىر يۈزى بولسا، تۈرلۈك ياۋروپا ئەللىرى ۋە ئامېرىكا قوشما شىتاتلىرىدىن پاناھلىق تىلىگەن، ۋە تېخى ئۇ ئەللەرنىڭ دۆلەت تەۋەلىكىگە ئېرىشەلمىگەن، ئەمما ئۇ دۆلەتلەردە ئېرىشكەن ئۇزۇن مۇددەتلىك ئولتۇراقلىشىش رۇخسىتى/مەڭگۈلۈك ئولتۇراقلىشىش ئىجازىتى (*Permanent Residence Permit-PR*) بىلەن ياشاۋاتقان ۋە پات - پات تۈركىيەگە كېلىپ كېتىپ تۇرغان شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن شەكىللەندۈرىدىغان ئېھتىمالىي خەۋەپ - خەتەرلەردۇر. خىتاي بۇ كېلىشىمگە تايىنىپ تۇرۇپ، تېخىچە خىتاي ۋە تەندىشى بولغان، باشقا دۆلەتنىڭ ۋىزا ياكى تۇرۇش/ئىقامەت كىنىشكىسى بار شەرقىي تۈركىستانلىقلار ھەققىدىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىش تەلپى سۇنالايدۇ. بۇ ئەھۋال ھەققىدە ئۆتمۈشتە بەزى مىساللار باردۇر. مەسىلەن، كانادا ۋە تەندىشى بولغان بىر ئۇيغۇر - ھۈسەيىن جېلىل، ئۆزبېكىستاندا زىيارەتتە بولغان جەرياندا «خىتاي - ئۆزبېكىستان جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى»گە ئاساسەن قولغا ئېلىنغان ۋە كانادا بىلەن ۋە تەنداشلىق مۇناسىۋىتى بولمىغا قارىماي، خىتاينى ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن.⁽²²⁾

(20) خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى) 的议案的说明 《关于提请审议批准《中华人民共和国和土耳其共和国引渡条约》的议案的说明》 ۋە تەستىقلاش تەكلىپى ھەققىدە بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى ئۆتكۈزۈپ بېرىش شەرتنامىسى» نى مۇزاكىرە قىلىش ۋە تەستىقلاش تەكلىپى ھەققىدە (نېزاهات <http://www.npc.gov.cn/npc/c30834/202012/155b026cad784bbb97c37f9e54175335f.shtml>, 22.12.2020.

(21) Zhang Khan, "China-Turkey Extradition Bill Likely to Focus on Counter-Terrorism Cooperation Expert Say", Global Times, 24.12.2020, <https://www.globaltimes.cn/content/1210936.shtml>

(22) ھۈسەيىن جەلىلنىڭ ئەھۋالى ۋە قانۇنىي كۈرىشى ھەققىدە «قايتۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار» بۆلۈمىدە تېخىمۇ تەپسىلىي مەلۇماتلار بېرىلگەن. قاراڭ: "Free Huseyin Celil", 28.06.2008, <https://www.amnesty.ca/our-work/individuals-at-risk/huseyin-celil/>.

يەنە كېلىشىم تېكىستىنىڭ 3 - ماددىسى «h» تارمىقىدا بەلگىلىنىشىچە، ئۆتكۈزۈپ بېرىشلەر «قانۇننىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرىغا زىت بولماسلىقى» كېرەك. بۇ شەكىلدە قارىغاندا، ب د ت نىڭ 1948 - يىلدىكى «خەلقئارا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى»، 1951 - يىلدىكى «مۇساپىرلارنىڭ قانۇنىي ئورنىغا دائىر ئەھدىنامە»، 1948 - يىلى 12 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ماقۇللانغان «ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتىنىڭ ئالدىنى ئېلىش ۋە جازالاش ئەھدىنامىسى» نىڭ 2 - ماددىسى ۋە «خەلقئارالىق جىنايى ئىشلار سوت مەھكىمىسى رىم شەرتنامىسى» نىڭ 6 - ماددىسىدا ئېنىقلىما بېرىلگەن «ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايەتلىرى»، «رىم شەرتنامىسى» نىڭ 7 - ماددىسىدا كۆرسىتىلگەن «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەر»، 1984 - يىلى 12 - ئاينىڭ 10 - كۈنىدىكى «ب د ت قىيناش ۋە باشقا ۋەھشىيانە، ئىنسان قىلىپىدىن چىققان ياكى پەسكەش مۇئامىلە ۋە جازالاندۇرۇشقا قارشى تۇرۇش ئەھدىنامىسى» قاتارلىقلار قانۇننىڭ ئاساسىي پىرىنسىپلىرى سۈپىتىدە ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ ئالدىدا تۇرماقتا. ئېنىقكى، بۇ پىرىنسىپلارغا ئىزچىل خىلاپلىق قىلىپ كەلگەن خىتاي دۆلىتى بىلەن تۈركىيە ئوتتۇرىسىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش توغرىسىدا بۇنداق بىر كېلىشىمنىڭ ماقۇللىنىشىنىڭ مۇمكىن ئەمەستۇر.

4 - ماددىدا بەلگىلەنگەن ئىختىيارىي رەت قىلىش شەرتى تۆۋەندىكىچە بېكىتىلگەن: تەلەپ قىلىنغان تەرەپنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىگە سەۋەب بولغان جىنايەت ھەققىدە سوتلاش ھوقۇقىغا ئىگە بولۇشى ۋە بۇ جىنايەت سەۋەبلىك بىر جىنايى ئىشلار بويىچە سۈرۈشتۈرۈش ياكى پاش قىلىشنى باشلىتىش مەقسىتىدە بولۇشى؛ يەنە تەلەپ قىلىنغان تەرەپنىڭ شۇ جىنايەت ھەققىدە جىنايى سۈرۈشتۈرۈش ياكى پاش قىلىشنى باشلاتماسلىق ۋە ياكى سوتلاش/ئەيىپلەشنى ئاخىرلاشتۇرۇش قارارى ئېلىشى؛ تەلەپ قىلىنغان دۆلەت كىشىنىڭ يېشى، سالامەتلىكى ۋە باشقا شەخسىي ئەھۋاللىرىنى كۆزدە تۇتۇپ تۇرۇپ ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئىنسانپەرۋەرلىك شەرتلىرىگە ماس كەلمەيدىغانلىقىغا ھۆكۈم قىلسا تەلەپ قىلغۇچى تەرەپنى رەت قىلسا بولىدۇ.

چۈشەندۈرۈشلەرگە ئاساسەن، ئالدى بىلەن كېلىشىمنىڭ ئاساسلىق مەزمۇنى بولغان «جىنايەتچى» ئۇقۇمىنى ئايدىڭلاشتۇرۇۋېلىش كېرەك. تۈركىيەدە بۇ كېلىشىمگە تېما بولغۇدەك ساندا خىتاي جىنايەتچى يوق بولۇپ، تۈركىيەگە كېلىدىغان خىتايلارنىڭ زور كۆپچىلىكى ساياھەتچى ياكى سودىگەرلەردۇر. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسى تۈركىيەدە قىسقا مۇددەتلىك ساياھەت ۋىزىسى بىلەن تۇرىدۇ/تۇرماقتا. بۇ كىشىلەرگە مۇناسىۋەتلىك ھەرقانداق قانۇنىي بىر مەسىلە كۆرۈلسە، مەمۇرىي بىر تەرەپ قىلىش قانۇندىسى بويىچە چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىش (*deport*) تەرتىپى قوللىنىلماقتا. ئەمما، مەزكۇر كېلىشىمگە تېما بولالايدىغان، تۈركىيەدە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىقامەت رۇخسىتى بىلەن ياشاۋاتقان 50 مىڭغا يېقىن خىتاي ئىشغالىدىكى شەرقىي تۈركىستانلىق تۈركلەر بار. ئۇلارنىڭ كۆپىنچىسىنىڭ سالاھىيىتى پاناھلانغۇچى ياكى سىياسىي پاناھلىق تىلگۈچى ئەمەس، يەنى مەزكۇر كېلىشىمنىڭ دائىرىسىگە كىرىدۇ. بۇنىڭدىن، تۈركىيە بىلەن خىتاي ئوتتۇرىسىدا ئىمزالانغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنىڭ پەقەت ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدىكى نورمال بىر كېلىشىم ئەمەسلىكىنى ۋە تۈركىيەدە ئولتۇراقلاشقان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى قايتۇرۇپ كېتىش نىشان قىلىنغانلىقىنى چۈشىنىۋېلىشقا بولىدۇ. ئەمەلىيەتتە، خىتاي گېزىتلىرى خىتاي مەملىكەتلىك خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتىنىڭ بۇ كېلىشىمنى تەستىقلىشىغا ئەگىشىپلا، تۈركىيەدە ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىق «تېررورستلار» نىڭ قايتۇرۇلۇشى ئۈچۈن مۇھىم بىر قەدەم بېسىلغانلىقىنى يازغان⁽²³⁾.

سىياسىي جىنايەت سەۋەبلىك جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بەرمەسلىك، ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنىدا كۆپ ئۇچرايدىغان ئىستىسنادۇر. سىياسىي جىنايەت ئىستىسناسى ئۆتكۈزۈپ بېرىش قانۇنىدا مۇھىم ئورۇنغا ئىگىدۇر. ئۇ نۇرغۇن دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىشتىكى ئاساسلىق توسالغۇ سۈپىتىدە دائىم قوللىنىلىدۇ. كېلىشىمگە قارايدىغان بولساق، بۇ خۇسۇسىنىڭ ئېنىق ھالدا ئورۇن ئالغانلىقى كۆرۈلىدۇ. لېكىن، خىتاي «11 - سىنتەبىر» (2001) ۋەقەسىدىن كېيىن، شەرقىي تۈركىستان خەلقىنى خەلقئارالىق تېررورلۇققا قارشى كۈرەش رامكىسى

خوڭكوڭ تاراتقۇلىرىنىڭ دىققەت نەزىرى: خىتاي، خىتاي - تۈركىيە ئۆتكۈزۈپ (港媒关注：中国批准中土引渡条约)، 30.12.2020, https://www.sohu.com/a/441444839_114911; “新疆分离主义势力将失去土耳其的庇护 (شىنجاڭ بۆلگۈنچى كۈچلىرى تۈركىيەنىڭ پاناھلىقىدىن مەھرۇم قالدۇ)”，24.12.2020, <https://news.creaders.net/chi-na/2020/12/24/2303124.html>

دائىرىسىدە «تېرورچى» دەپ جاكارلانغان ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى تۈزگەن دۆلەتلەردىن تېرورچى بەتنامى چاپلانغان ئىسىملەرنى تەلەپ قىلىشقا باشلىغان. شۇڭلاشقا، مەزكۇر كېلىشىم كۈچكە ئىگە بولۇپ يولغا قويۇلۇپ قالسا، تۈركىيەدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ «تېرورلۇق جىنايىتى» بىلەن ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىنىڭ تەلەپ قىلىنىشى مۇمكىنچىلىكى كۈچلۈكتۇر.

ئەسلىدە بۇ كېلىشىم تۈزۈلۈشتىن بۇرۇنمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلەر ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىش مەقسىتىدە ھەققىدە تەكشۈرۈش ئېلىپ بېرىلغانلار بار. مەسىلەن، ئۇيغۇرلارنىڭ مۇھاجىرەتتىكى جامائەت ئەربابى ئابدۇلقادىر ياپچاننىڭ خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىگە مۇناسىۋەتلىك ئەيىبلەش/سوتلاش جەريانى يىللاردىن بېرى داۋاملاشماقتا. ئۇندىن باشقا، يەنە 2020 - يىلى 4 - ئايدا، قەيسەرىدە ئولتۇرۇشلۇق بىر ئۇيغۇرنىڭ تېرورلۇق جىنايىتى بىلەن خىتايغا تاپشۇرۇپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغانلىقى ۋە بۇنىڭغا ئالاقىدار سوتلاش/ئەيىبلەش جەريانىنىڭ باشلانغانلىقى بىلدۈرۈلگەن (24). بۇنداق مىساللارنى كۆپلەپ كەلتۈرۈش مۇمكىن ۋە ئەگەر بۇ كېلىشىم تەستىقلانغۇدەك بولسا ئاساسەن تۈركىيەدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان ھەربىر شەرقىي تۈركىستانلىقنىڭ تېرورلۇق جىنايىتى بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى مۇمكىن ئىكەنلىكى ئويۇچۇقتۇر. يىغىپ ئېيتقاندا، مەزكۇر كېلىشىمنىڭ تەستىقلىنىشى ئۆتكۈزۈپ بېرىشلەرنى خەلقئارا قانۇن نوقتىسىدىن قانۇنسىزلىققا ئىگە قىلغان بولىدۇ (25).

جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە مۇناسىۋەتلىك تۈركىيەمۇ تەرەپتار بولغان «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى ئەھدىنامىسى»، «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە دائىر ياۋروپا ئەھدىنامىسى» ۋە باشقا كۆپ تەرەپلىمە جىنايەتلەرگە ئالاقىدار شەخسلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ۋە ئىنسان ھەقلىرىنى قوغداشقا مۇناسىۋەتلىك تۈرلۈك كېلىشىملەر بار. تۈركىيە تەرەپتار بولغان كۆپ تەرەپلىك كېلىشىملەردىكى ئۆتكۈزۈپ بېرىش بىلەن ئالاقىدار بەلگىلىمەلەرمۇ دۆلەت ئىچىدىكى قانۇنلار بىلەن ئوڭ تاناسىپ ھالدىدۇر. لېكىن، تەتبىقلاشتىكى بەزى ئەھۋاللار سىياسىي سەۋەبلەر بىلەن تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان كىشىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى كەلتۈرۈپ چىقىرىش ئېھتىمالغا ئىگە.

بولۇپمۇ خىتاينىڭ جازا لاگېرلىرىدىن چىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالغان كىشىلەرنىڭ گۇۋاھلىقىنى ئويلاشقاندا، بۇ كېلىشىمنامە تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسى (TBMM) گە كېلىشتىن بۇرۇنلا رەت قىلىنىشى كېرەك! چۈنكى، شاھىتلارنىڭ سۆزلىرىگە قارىغاندا، مەزكۇر لاگېرلاردا تۇتۇلغان مەھكۇملار ياز ئايلىرىدا پەقەتلا ئىچ كىيىملەر بىلەن قىزىق تاش ئۈستىدە، قىش ئايلىرىدا بولسا يالاڭ ئاياق مۇز ئۈستىدە تۇرۇش، تاياق، توك سوقۇرۇش، كېسەل بولۇپ قالسا كارى بولماسلىق، ئۇيغۇدىن مەھرۇم قىلىش، ئۇزۇن ۋاقىت يالغۇز قاماش، ئۇزۇن مۇددەت كويىنى چىقارماسلىق، ئۇزۇن ۋاقىت بېشىغا قارا خالتا كىيگۈزۈپ قويۇش، ھاجەتكە چىقىشقا چەك قويۇش، ھەددىدىن زىيادە كۆپ كىشىنى بىللە بىر ئۆيگە تىقىش، ئاچ ۋە ئۇسسۇز قالدۇرۇش ياكى يېتەرلىك يېمەكلىك بىلەن تەمىنلىمەسلىك، سۇ باكىغا تىقىش ياكى سوغۇقتا ئۈستىگە مۇزدەك سۇ چېچىش، ئايال مەھبۇسلارنىڭ يۈزى ۋە بەدىنىدە تاماكا ئۆچۈرۈش، بىلەكلىرىدىن ئېسىپ قويۇپ توك كالتىكى بىلەن ئۇرۇش، ھەر خىل نازابلغۇچى نەرسىلەر بىلەن ئۇرۇش ۋە قىيناش، كۈچلۈك ۋە يورۇق نۇر بىلەن قارىغۇ قىلىش، ئۇزۇن مۇددەت بەدەننى كېرىگەن ھالەتتە تۇتۇش، نەچچە كۈنلەپ ھەرىكەتسىز ھالدا يولۋاس ئورۇندۇقى دەيدىغان ئورۇندۇقتا ئولتۇرغۇزۇش، كويىزا ۋە كىشىلەر بىلەن ماڭدۇرۇپ ئايلاندۇرۇش، قەرەللىك ھالدا بېرىلىدىغان ۋە تەركىبى ئېنىق بولمىغان دورالار بىلەن تەننى ئاجىزلاشتۇرۇش ۋە ئىتائەتكە زورلاش، مەجبۇرىي بالا چۈشۈرۈۋېتىش ۋە ھامىلىدارلىقتىن ساقلىنىش تەدبىرلىرى، ئەزلەرنى تۇغماس قىلىش، باسقۇنچىلىق قىلىش ۋە باسقۇنچىلىققا ئۇچراۋاتقان بىرىگە قاراپ تۇرۇشقا مەجبۇرلاش ۋە توپلىشىپ باسقۇنچىلىق قىلىش قاتارلىق جىنايەتلەر سادىر قىلىنماقتا (26).

(24) Bethally Allen-Ebrahimian, "Exclusive: Documents Show China's Secret Extradition Request For Uighur in Turkey", Axios, 20.05.2020, <https://www.axios.com/documents-chinas-secret-extradition-request-uig-hur-turkey-6d5ba886-c22c-47e8-b970-804fae274e2d.html>

(25) "港媒关注：中国批准中土引渡条约 (تۈركىيە ئۆتكۈزۈپ)", 30.12.2020, https://www.sohu.com/a/441444839_114911

(26) Sümeyye Ertekin, "Çin'in Doğu Türkistan'da Kurduğu Kampları Anlattı: 15 Ay Güneşi Görmedim, Her Anı İşkenceydi", Independent Türkiye, 06.07.2019, <https://www.indyrturk.com/node/48661/d/%C3%BCnya/%C3%A-7in%2%80%99>

بولدۇكى، شەرقىي تۈركىستان خەلقىگە قارىتا ئېغىر ھەق - ھوقۇققا دەخلى - تەرۇز قىلىپ كەلگەن ۋە دائىما ئۇلارنى نەزەردىن ساقىت قىلغان سىياسەتلەرنى يولغا قويۇپ كەلگەن خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن تەييارلىنىدىغان دەلىل - ئىسپات ۋە جىنايەت ئارخىبى ئاساسدا كىشىلەرنى خىتاي دائىرىلىرىگە تاپشۇرۇپ بېرىش ئاخىر ئاقىۋەتتە ئېچىنىشلىق ئەھۋاللارنى كەلتۈرۈپ چىقىرىدۇ، خالاس.

خىتاي دۆلىتىنىڭ كىشىلەرنى خىتايغا قايتۇرۇپ كېلىش، ئىزدىلىۋاتقان كىشى بىلەن مۇناسىۋەتلىك باشقا كىشىلەرگە تەھدىت سېلىپ جاسۇسلۇق قىلدۇرۇش ياكى كىشىلەرنى يوق قىلىشقا مۇناسىۋەتلىك قىلمىشلارنى سادىر قىلىپ كەلگەنلىكى ھەممىگە مەلۇمدۇر. 2020 - يىلى نوپۇسقا قەستكە ئۇچراپ ئېغىر يارىلانغان يۈسۈپ ئەمەت مۇشۇ ئىسىملاردىن پەقەتلا بىرى. 2012 - يىلى، ئانىسىنىڭ بىخەتەرلىكى بىلەن تەھدىت سېلىنىپ جاسۇسلۇققا مەجبۇرلانغان يۈسۈپ ئەمەت، ئانىسىنى قوغداش ئۈچۈن بۇنى قوبۇل قىلغانلىقىنى ۋە ئافغانىستان، پاكىستان ۋە تۈركىيەدىكى ئۇيغۇرلارنىڭ ئارىسىغا سىڭىپ كىرىپ، ئۇچۇر توپلاشقا تەييارلىنىدىغانلىقىنى تۈرلۈك ئاخبارات ۋاسىتىلىرى ۋە ئىجتىمائىي تاراتقۇلاردا ئامما بىلەن ئورتاقلاشقان⁽³³⁾. يەنە رادىكال خاھىشلىق گۇرۇپپىلار بىلەن ئالاقىسى بارلىقى گۇمانى بىلەن قولغا ئېلىنغان بىر سودىگەر: «مېنى تۈركىيەدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار ھەققىدە ئۆزلىرىگە جاسۇسلۇق قىلىش شەرتى بىلەن قويۇپ بەردى» دېگەن⁽³⁴⁾.

خىتاي دۆلىتىنىڭ شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى لاگېرلارغا قامىشىدىكى يەنە بىر سەۋەب بولسا، تۈركىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 26 دۆلەتتىن خالغان بىرىنى زىيارەت قىلغان بولۇشتۇر!⁽³⁵⁾ مەزكۇر 26 دۆلەت: ئافغانىستان، ئالجىرىيە، ئەرەب بىرلەشمە خەلىپىلىكى، ئەزەربەيجان، پاكىستان، تاجىكىستان، تايلاند، تۈركمەنىستان، تۈركىيە، جەنۇبىي سۇدان، روسىيە، سەئۇدى ئەرەبىستان، سومالى، سۈرىيە، قازاقىستان، قىرغىزىستان، كېنىيە، لىۋىيە، مالايسىيا، مىسىر، نىگېرىيە، ھىندونېزىيە، ئۆزبېكىستان، ئىراق، ئىران ۋە يەمەن.

ئەھۋال مانا مۇشۇنداق بولغاچقا، تۈركىيەدە مەزكۇر كېلىشىم ئۆز ئىچىگە ئالمايدىغان بىر شەرقىي تۈركىستانلىق يوق دېمەكتۇر! چۈنكى، بۇ «قائىدە»گە ئاساسەن تۈركىيەدىكى پۈتۈن شەرقىي تۈركىستانلىقلار خىتاينىڭ نەزىرىدە گۇناھكار/جىنايەتچىدۇر! بۈگۈنگىچە تۈركىيەدىن شەرقىي تۈركىستانغا قايتقان نەچچە يۈزلىگەن كىشىنىڭ جازا لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىكى بىلىنمەكتە⁽³⁶⁾. مەسىلەن، 2016 - يىلى تۈركىيەنى زىيارەت قىلغان ۋە مۇشۇ سەۋەبلىك قايتقان ھامان قولغا ئېلىنغان 17 ياشلىق ياقۇپجان نامان، بىر مەزگىلدىن كېيىن قەشقەردىكى جازا لاگېرىدا قازا قىلغان. ياقۇپجاننىڭ جەستى ساقچىلارنىڭ نازارتى ئاستىدا دەپنە قىلىنغانلىقى ئۈچۈن، ئۇنىڭ ئۆلۈم سەۋەبىنى ئېنىقلىغىلى بولمىغان⁽³⁷⁾.

بۇنىڭدىن كۆرۈۋېلىشقا بولىدۇكى، خىتاي كېلىشىم ئىمزالىغان دۆلەتلەر تىزىملىكىگە «شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى»⁽³⁸⁾ ئەزاسى ئۆزبېكىستان، تۈركمەنىستان، قازاقىستان، قىرغىزىستان، تاجىكىستان،

summary of China's concentration camps", Le Journal International, 16.12.2018, <http://www.lejournalinternational.info/en/english-xinjiang-a-summary-of-chinas-concentration-camps/>

(33) Steve Chao, "Exposed: China's Surveillance Of Muslim Uighurs", Aljazeera News, 01.02.2019, <https://www.aljazeera.com/features/2019/2/1/exposed-chinas-surveillance-of-muslim-uighurs>

(34) Mustafa Bağ, "Uyurlara 'Çin işkencesi': Doğu Türkistan'da neler oluyor? شەرقىي تۈركىستاندا (ئۇيغۇرلارغا «خىتاي قىيىنقى»: شەرقىي تۈركىستاندا)", Euronews, 14.02.2019, <https://tr.euronews.com/2019/01/05/uyurlara-cin-iskencesi-dogu-turkistan-da-neler-oluyor>

(35) HRW, "Eradicating Ideological Viruses-China's Campaign of Repression Against Xinjiang's Muslims", 09.09.2018, <https://www.hrw.org/report/2018/09/09/eradicating-ideological-viruses/chinas-campaign-rep-repression-against-xinjiangs>

(36) "Xianjiang Victim Database", <https://www.shahit.biz/eng/>, 12 - كۈنى ئېتىبارى بىلەن 2021 - يىلى 1 - ئاينىڭ 21 - كۈنى ئېتىبارى بىلەن 460 جازا لاگېرى ئۇۋالچىلىقىغا ئۇچرىغۇچىغا ئائىت ساندىن ساقلىنىدىغان تور بەت.

(37) "China: Xinjiang Outhorities Use 'Burial Management Centers' To Subvert Uyghur Funeral Tradations", Ra-dio Free Asia, 19.04.2018, <https://www.refworld.org/docid/5b2221ff4.html>

(38) 1996 - يىلى 4 - ئاينىڭ 26 - كۈنى خىتاينىڭ شاڭخەي شەھىرىدە ئۆتكۈزۈلگەن، قازاقىستان، قىرغىزىستان، روسىيە ۋە تاجىكىستان قاتارلىق بەش دۆلەت ئىشتىراك قىلغان يىغىندا يۇقىرىقى بەش دۆلەت بىلەن خىتاي ئارىسىدا ئايرىم - ئايرىم ئىمزالانغان «چېگرا رايوندىكى ھەربىي ساھەگە بولغان ئىشەنچنى كۈچەيتىش كېلىشىمى» بىلەن بىرلىكتە قۇرۇلغان «شاڭخەي بەش دۆلەت ھەمكارلىقى» 2001 - يىلى 6 - ئاينىڭ 15 - كۈنى ئۆزبېكىستاننىڭ قاتنىشىشى بىلەن «شاڭخەي ھەمكارلىق تەشكىلاتى»غا ئايلانغان. 2017 - يىلى 6 - ئاينىڭ 9 - كۈنى ھىندىستان ۋە پاكىستان مەزكۇر تەشكىلاتقا رەسمىي ئەزا بولۇپ كىرگەن. خىتاي بۇ تەشكىلاتقا ئەزا

پاكستان ۋە روسىيە قاتارلىق دۆلەتلەرنى قوشۇپ بولغان. خىتاي مانا مۇشۇنداق ئەسلىدىلا ئۆزىگە قارشى پەيدا بولۇشى مۇمكىن بولغان ھەرىكەتلەرگە قارىتا قۇرغان بۇ تەشكىلات سايبىسىدە تۈزگەن كېلىشىملەر بىلەن بۇ دۆلەتلەردىن خالىغان كىشىنىڭ ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىنى كاپالەتكە ئىگە قىلغان بولسىمۇ، ئۆز مەنپەئەتى ئۈچۈن داۋاملىق يېڭى تەدبىرلەر ئېلىشىنى داۋاملاشتۇرماقتا(39). «خىتاي - تۈركىيە جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى» بىر مەنادا تۈركىيە بىلەنمۇ يېڭى بىر «شاخخەي ھەمكارلىق كېلىشىمى» خاراكتېرىدە بولۇپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىش غېمىدىن خالىي ئىستىقامەت قىلالايدىغان بىردىنبىر ئىسلام ئېلى بولغان تۈركىيەنىڭمۇ شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن خەۋپلىك ھالغا كەلتۈرۈلۈشى دېگەنلىكتۇر.

خىتاي يەنە ئوقۇش مۇناسىۋىتى بىلەن چەتئەلگە چىققان شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلارغىمۇ ئوخشاش شەكىلدە مۇئامىلە قىلماقتا. تەلەپ قىلىنغان بارلىق قانۇنىي تەرتىپلەرنى ئورۇنداپ، تۈركىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان ئوخشىمىغان دۆلەتلەرگە ئوقۇشقا چىققان ئوقۇغۇچىلار، خىتاي نەزىرىدە بىخەتەرلىك جەھەتتە ئاجىز نوقتتا دەپ قارالغان ۋە خىتايغا قايتىشقا مەجبۇرلانغان. 2017 - يىلى باھار ئايلىرىنىڭ بېشىدا، چەتئەلدە ئوقۇۋاتقان ئۇيغۇر ئوقۇغۇچىلار ئۆزى تۇرۇشلۇق دۆلەتتىكى خىتاي دائىرىلىرى بىلەن ئالاقىلىشىپ، 2017 - يىلى 5 - ئاينىڭ 20 - كۈنىگىچە «سىياسىي باھالاش» ئۈچۈن قايتىشقا چاقىرىلغان. قايتقان ئوقۇغۇچىلار قولغا ئېلىنىپ جازا لاگېرلىرىغا سولانغان، خەتەرنى سېزىپ ۋەتەنگە قايتىمىغان ئوقۇغۇچىلارنىڭ پاسپورت يېڭىلاشنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بارلىق قانۇنىي رەسمىيەتلىرى تۇرۇشلۇق ئەللەردىكى خىتاي كونسۇلخانىلىرى تەرىپىدىن توختىتىلغان(40). ئۇندىن باشقا، بۇ ئوقۇغۇچىلار ئۆزلىرىنىڭ پات - پات كونسۇلخانىدىن ياكى كىملىكىنى نامەلۇم كىشىلەردىن خىتايغا قايتىپ كېتىش توغرىسىدا پاراكەندىچىلىك ۋە تەھدىد تېلېفونلىرى، شۇنداقلا ئىجتىمائىي ئالاقە ۋاسىتىسى «ئۇندىدار» ئارقىلىق تەھدىت ۋە پاراكەندىچىلىك ئۇچۇرلىرىنى تاپشۇرۇۋالغانلىقىنى بىلدۈرگەن. بۇ ئوقۇغۇچىلارنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ياشايدىغان ئائىلە - تاۋابىئاتلىرىمۇ «ئاشقۇنلۇق» بەتنامى بىلەن جازا لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلگەن. ئوقۇش ئۈچۈن تۈركىيە، مىسىر(41) ياكى باشقا دۆلەتلەردە تۇرۇپ قالغان، ئاتا - ئانىسى، قېرىنداشلىرى ۋە ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى بىلەن كۆرۈشەلمىگىلى تۆرت يىلدىن ئاشقان ئوقۇغۇچىلارنىڭ سانى ناھايىتى كۆپ.

خىتاي دۆلىتى جازا لاگېرلىرىنى مۇستەقىل ژۇرنالىستلار ۋە ئاممىۋى تەشكىلاتلارغا ئاچماغىلىق، شۇنداقلا ئاتالمىش «يېڭىدىن تەربىيەلەش مەركىزى» ياكى «كەسپىي تەربىيەلەش مەركىزى» نامىدىكى لاگېرلارنى داۋاملىق قاراڭغۇ تۇتماقتا. ھالبۇكى، خىتاي دۆلەتلىك جىنايى ئىشلار قانۇنىنىڭ 103 - ماددىسىغا ئاساسەن، رايوننىڭ خەلقئارا جەمئىيەتتىن ئىزولىيەتسىيە قىلىنىشى، ئاساسىي قانۇن ماددىسى بىلەن كاپالەت ئاستىغا ئېلىنغان(42). رايونغا مۇستەقىل زىيارەت قىلىش تەلپى بولسا «ئىچكى ئىشلارغا ئارىلاشماشلىق» شەرتى بىلەن قوبۇل قىلىنماقتا. ئەمما، تۈركىيەنىڭ 2019 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنىدىن بۇيان خەۋەر ساقلاۋاتقىنىدەك، قەستەن كېچىكتۈرۈش تەكتىكىسى بىلەن بۇ جەھەتتىكى تەلەپلەر ئۈزلۈكسىز كېچىكتۈرۈلمەكتە، قوبۇل قىلىنغان تەلەپلەر بولسا ئالدىن تەييارلانغان نەقەمەيدانلارغا باشلاپ بېرىلماقتا.

شۇ جۈملىدىن، 2019 - يىلى 7 - ئاينىڭ 30 - كۈنى تايلىد پايىتەختى باڭكوكتا ئۆتكۈزۈلگەن 52 - نۆۋەتلىك شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرى ئىتتىپاقى (ASEAN) تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىرى يىغىنىغا قاتناشقان تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرى مەۋلۇت چاۋۇشئوغلۇ خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى ۋاڭ يى بىلەن كۆرۈشكەن ۋە جازا لاگېرلىرىنىڭ زىيارىتى بىلەن مۇناسىۋەتلىك مەزمۇنلارنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان تۆۋەندىكى باياناتنى بەرگەن:

دۆلەتلەردىكى شەرقىي تۈركىستان مۇسۇلمانلىرىنى كونترول قىلىشنى ۋە خالىغان ۋاقىتتا ئۇلارنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشىگە كاپالەتلىك قىلىشنى مەقسەت قىلغان بولۇپ، بۇ نىشان ئۈمۈمەن ئەمەلگە ئاشقان.

(39) خىتايىنىڭ يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان دۆلەتلەر بىلەن بۆلگۈنچىلىك، ئاشقۇنلۇق ۋە تېررورلۇققا قارشى ھەمكارلىق كېلىشىملىرى بار (39) خىتايىنىڭ ئۇيغۇر «Çin'in Uygur diasporasını eritime taktiği; elçilik pasaportları yenilemiyor» Gizem Sade, (40)

Euronews, 21.01.2020, «دۇنياسىپوراسىنى ئېرىتىش تەكتىكىسى: ئەلچىلىك پاسپورتلىرىنى يېڭىلاپ بەرمەيۋاتماقتا»
<https://tr.euronews.com/2020/01/26/cin-in-uygur-diasporasini-eritime-taktigi-elcilik-pasaport-lar-yenilemiyor>

(41) «ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار» بۆلىكىدە مىسىردىن قايتۇرۇلغان بىر قىسىم ئوقۇغۇچىلار ھەققىدە ئۇچۇر بېرىلگەن.

(42) Amine Tuna, Doğu Türkistan'da Asimilasyon ve Ayrımcılık, İstanbul: İHH Kitap, Kasım 2012, s. 43, <https://www.ihh.org.tr/public/publish/0/30/dogu-turkistanda-asimilasyon-ve-ayrimcilik.pdf>.

«ئۇيغۇر تۈركلىرى مەسلىسى جۇمھۇر رەئىسىمىزنىڭ زىيارىتىدە (2019 - يىلى 2 - ئىيۇل) كۈن تەرتىپكە كەلگەن ئىدى. ئۈمىدىمىز ئۇيغۇر قېرىنداشلىرىمىزنىڭ بىر خىتاي بايرىقى ئاستىدا تىنچ ۋە خاتىرجەم ياشىشىدۇر. جۇمھۇر رەئىسىمىزنىڭ زىيارىتى ئەسناسىدە خىتاي دۆلەت رەئىسى تۈركىيەدىن ئۇ رايونغا (شەرقىي تۈركىستانغا) بىر ۋەكىللەر ئۆمىكى ئەۋەتىشىمىزنى تەكلىپ قىلغان ئىدى. كېيىنرەك، يەنى 24 - ئىيۇن كۈنى، تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق باش ئەلچى مىنىستىرلىكىمىزگە كېلىپ، بۇ تەكلىپنى رەسمىي شەكىلدە يەتكۈزدى. بىز بۈگۈن بۇ توغرىلىق پاراڭلاشتۇق. بۇ تەكلىپكە جۇمھۇر رەئىسىمىز رەجەپ تايىپ ئەردوغان پىرىنسىپ جەھەتتىن مۇسبەت جاۋاب قايتۇرغان ئىدى. بىز ئۇ رايونغا (شەرقىي تۈركىستان) خىتاينىڭ تەكلىپىگە بىنائەن ئوخشىمىغان ئورگانلاردىن تەشكىللەنگەن تەخمىنەن 10 كىشىلىك بىر ئۆمەك ئەۋەتتىمىز، ھەيئەتلەر ئۇ يەردىكى ئەھۋالنى نەق مەيداندا كۆرىدۇ. بىز بۈگۈن بۇ مەسىلىلەرنىڭ ھەممىسىنى خىتاي تاشقى ئىشلار مىنىستىرى بىلەن مۇزاكىرە قىلىش پۇرسىتىگە ئېرىشتۇق»⁽⁴³⁾.

مەزكۇر كېلىشىمنى تەستىقلاش تۈركىيەنىڭ جازا لاگېرلىرى زىيانكەشلىكىنى، ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئۇنىڭ بىر شەكلى بولغان مەدەنىيەت قىرغىنچىلىقىغا ياتىدىغان خىتاينىڭ باشقا تەتبىقلاشلىرىنىمۇ بىر مەنادا (*de facto*) قوبۇل قىلغانلىقىنى كۆرسىتىدۇ. ئەگەر يالغان دەلىل - ئىسپات ۋە ئۇيدۇرما جىنايەتلەرگە بىنائەن بىر ئادەم بولسىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىدىغان بولسا تۈركىيە بۇ نومۇسنى كۆتۈرۈشكە مەجبۇر بولىدۇ، بۇ ئەھۋال شەك - شۈبھىسىز پۈتۈن دۇنيانىڭ ۋىجدانى سۈپىتىدە كۆرۈلۈۋاتقان دۆلىتىمىز تۈركىيەنىڭ ئابىرۇيىنى يەر بىلەن يەكسان قىلىدۇ.

بۇنىڭدىن سىرت، «تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» نىڭ ماقۇللىنىشى نۆۋەتتىكى دۇنيا تەرەققىياتى بىلەنمۇ ماسلاشمايدۇ. بۇنىڭ ئەڭ يېقىن مىساللىرىدىن بىرى خۇڭكوڭ (شياڭگاڭ) دۇر. 2020 - يىلى 6 - ئاينىڭ 30 - كۈنى، خۇڭكوڭنىڭ خىتاينىڭ ئۆتكەنلىكىنىڭ 23 يىللىقى مۇناسىۋىتى بىلەن ماقۇللانغان يېڭى «دۆلەت بىخەتەرلىك قانۇنى» خۇڭكوڭ دا يۈز بەرگەن سىياسىي جىنايەتلەرگە قارىتا سوتلاش ھوقۇقىنى خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىغا بېرىش ئارقىلىق، خۇڭكوڭنىڭ ئەدلىيە ئاپتونومىيىسىنى ئۈنۈملۈك بىر شەكىلدە كۈچىدىن قالدۇرماقچى بولغان. مەزكۇر قانۇن يەنە خىتاي ھۆكۈمىتىگە، باشقا دۆلەتتە تۇرۇپمۇ بېيجىڭنى تەنقىد قىلغان كۆچمەن ناھالىلەرنى ئەرز قىلىش ھوقۇقى بېرىش ئارقىلىق، چەتئەللىكلەرنىڭ خۇڭكوڭدا خالىغانچە تۇتقۇن قىلىنىشى ئۈچۈن يۈچۈك ئىزدىگەن⁽⁴⁴⁾ ۋە مەزكۇر قانۇن ئارقىلىق خىتاي بۇندىن بۇرۇن قولدىكى ھوقۇق دائىرىسىدە بولمىغان خۇڭكوڭنىڭ ھاياتىنى شەكىللەندۈرۈش ئىمكانىيىتىگە ئېرىشمەكچى بولغان.

خىتاينىڭ بۇ قانۇننى ئېلان قىلىشىغا ئەگىشىپ، ئىلگىرى خۇڭكوڭ بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى تۈزگەن 20 دۆلەت ئىچىدىن ئاق ش، ئاۋۇستىرالىيە، ئەنگىلىيە، فرانسىيە، فىنلاندىيە، كانادا، گوللاندىيە، گېرمانىيە، ئېرلاندىيە ۋە يېڭى زېلاندىيە كېلىشىمنى ۋاقىتنىچە توختاتقان، باشقا دۆلەتلەر بولسا بۇ قانۇننىڭ مەزمۇنلىرىنى كۆزدىن كەچۈرۈۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن⁽⁴⁵⁾. دەۋەقە، ۋاقىتنىڭ ئۆتۈشىگە ئەگىشىپ، خۇڭكوڭنىڭ ئەدلىيە مۇستەقىللىقىنىڭ تېخىمۇ بۇزۇلۇپ كېتىشى ۋە ئەدلىيە سىستېمىسىنىڭ مەجبۇرلاش يولغا كىرىپ كۈنسېرى خىتاي چوڭ قۇرۇقلۇقىغا ئوخشىتىلىشىدىن ئەندىشە قىلىنماقتا.

خۇلاسە كالا، بۇ شەرت - شارائىتلار ئاستىدا «تۈركىيە - خىتاي جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى» نىڭ تۈركىيە بۈيۈك مىللەت مەجلىسىگە قەتئىيەن يېقىن يوللىتىلماي بېكار قىلىنىشى كېرەك. بۇنىڭ

(43) “Doğu Türkistan’a Gözlem Heyeti Gönderiyoruz” (شەرقىي تۈركىستانغا كۆزىتىش ئۆمىكى ئەۋەتىمىز)، Doğu Türkistan Bülteni, 31.07.2019, <http://www.dogutur-kistanbulteni.net/dogu-turkistana-gozlem-heyeti-gonderiyoruz/>

(44) Robbie Gramer, Darcy Palder, “US Preparing to Suspend Extradition Treaty with Hong Kong”, Foreign Policy, 13.06.2020, <https://foreignpolicy.com/2020/07/13/china-hong-kong-escalation-trump-national-security-law-extradition-treaty/>

(45) Sarah Zheng, “Hong Kong Extradition Treaty Partners Wait to See How National Security Law Plays Out”, South China Morning Post, 15.07.2020, <https://www.scmp.com/news/china/diplomacy/article/3093128/hong-kong-extradition-treaty-partners-wait-see-how-national-security-law-plays-out>; Ben Westcott, “US Suspends Extradition Treaty With Hong Kong Due To Concerns Over City’s Eroding Autonomy”, CNN, 20.06.2020, <https://edition.cnn.com/2020/08/19/asia/us-hong-kong-extradition-treaty-intl-hnk/index.html>; “Hong Kong Suspend Extradition Agreements With France and Germany”, France 24, 12.08.2020, <https://www.france24.com/en/20200812-hong-kong-suspends-extradition-agreements-with-france-and-germany>

ئەڭ روشەن سەۋەبلىرى ئۇشبۇ مۇلاھىزىدە بايان قىلىنغان خىتاينىڭ دۆلەت ئەمەلىيىتىدۇر. تۈركىيە بۇ قەدەم بىلەن 70 يىلدىن بېرى دۇچ كەلگەن زۇلۇم - زىيانكەشلىكلەر سەۋەبلىك ئۆزىدىن پاناھلىق ئىستىگەن شەرقىي تۈركىستانلىق بىگۇناھ مۇسۇلمانلارنىڭ قەلبلىرىگە سۇ سېپىپ، ئىنسانىي ھەق - ھوقۇق ۋە قانۇنلارنى ياقلايدىغانلىقىنى پۈتۈن دۇنياغا نامايان قىلىشى كېرەك.

ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار

ھاياتىي بىخەتەرلىكى بولماسلىق سەۋەبىدىن شەرقىي تۈركىستاندىن ئايرىلغان ياكى ئايرىلغاندىن كېيىن رايوندا مەيدانغا كەلگەن ئېغىر دەرىجىدىكى ھەق - ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى سەۋەبلىك يۇرتىغا قايتىپ كېتەلمىگەن يۈز مىڭلىغان كىشىلەر بار. بۇ كىشىلەر ئاتا - ئانىلىرىدىن، چۆرە ۋە بالىلىرىدىن، قېرىنداش ۋە تۇغقانلىرىدىن يىراق بىر شەكىلدە ياشاشقا مەجبۇر بولماقتا. ئارىدىن 5 - 10 يىل ئۆتكەن بولسىمۇ يېقىنلىرى بىلەن ئەقەللىي تېلېفون ئالاقىسىدىنمۇ مەھرۇم قالغانلارنىڭ سانى ئاز ئەمەس. بىز باشتىن بېرى مۇنازىرە قىلىۋاتقان ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىملىرىنىڭ قۇربانى كۆپلەنگەن شەرقىي تۈركىستانلىقلار بار. بۇ كىشىلەر كۆپ قېتىم ئوتتۇرا ئاسىيا، ئوتتۇرا شەرق ۋە شەرقىي جەنۇبىي ئاسىيا ئەللىرىدىن بەزىدە ئۇن - تىنسىز، بەزىدە نۇرغۇن ئېتىراز - تەنقىدلىرىگە قارىماي، قىيىن - قىستاق، ھەتتا ئۆلۈم خەۋپى قاتارلىق كېلىپ چىققۇسى ئاقسۆڭەكلەرنى بىلىپ تۇرۇپ خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. تولىمۇ ئەپسۇسكى، تۈركىيەدىن ۋە ئۈچىنچى بىر دۆلەتتە بولغان تۈرك ۋە تەنداشلىرىدىن خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلەر بولغان.

2005 - يىلى كانادا ۋە تەنداشلىقىغا ئېرىشكەن، 1969 - يىلى 5 - ئاينىڭ 1 - كۈنى تۇغۇلغان ھۈسەيىن جەللىل⁽⁴⁶⁾، 2006 - يىلى 26 - مارت كۈنى تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن بارغان ئۆزبېكىستاندا قولغا ئېلىنىپ، خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. شەرقىي تۈركىستان ئىسلام پارتىيىسى بىلەن مۇناسىۋىتى بار تېررورچى دەپ ئەيىبلەنگەن ھۈسەيىن جەللىل ئۈرۈمچىدە سوتلىنىپ، مۇددەتسىز قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان. ھۈسەيىن جەللىل قولغا ئېلىنغان كۈندىن باشلاپ ئايالى ۋە ئۈچ بالىسى بىلەن كۆرۈشۈشگە رۇخسەت قىلىنمىغان. ھەتتا ئۇنىڭ كانادادىكى ئايالى ۋە بالىلىرىنىڭ تېلېفون بىلەن كۆرۈشۈش تەلپىمۇ رەت قىلىنغان. كانادا تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ھۈسەيىن جەللىلنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشنى تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، بۇ تەلەپ قوبۇل قىلىنمىغان. يەنە خىتايدا تۇرۇشلۇق كانادا باش ئەلچىخانىسى ھۈسەيىن جەللىل بىلەن كۆرۈشۈشنى ۋە ئۇنىڭ سالامەتلىك ئەھۋالى توغرىسىدىكى ئۇچۇرلارنى تەلەپ قىلغان، ئەمما ئۇچۇر ئېلىش تەلپىمۇ ئىجابىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىگەن. 2016 - يىلى ھۈسەيىن جەللىلنىڭ جازا مۇددىتى يېنىكلىتىلىپ، 20 يىلغا قىسقارتىلغانلىقى ئېلان قىلىنغان.

ھەممىسى تۈرك ۋە تەندىشى بولغان ۋە ئۇزۇندىن بۇيان تاجىكىستان تىجارەت قىلىۋاتقان سودىگەرلەردىن ئوسمان ئەھمەد توختى (خوتەنلىك تىجارەتچى)، نۇرۇللاھ ئابلىمىت (قەشقەرلىك ئۆلما ئابلىمىت داموللاننىڭ ئوغلى)، بەختىيار ھاجى (ئۈرۈمچىلىك تىجارەتچى) ۋە ياقۇپجان ئەھمەد (خوتەنلىك تىجارەتچى)⁽⁴⁷⁾ قاتارلىقلار 2011 - يىلى 8 - يانۋار كۈنى تاجىكىستان ساقچىلىرى تەرىپىدىن قولغا ئېلىنغان. تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى ۋە تاجىكىستاندا تۇرۇشلۇق تۈركىيە باش ئەلچىخانىسى تۇتقۇن قىلىنىشقا ئالاقىدار خىتاي دائىرىلىرىدىن ئۇچۇر تەلەپ قىلغان بولسىمۇ، بىر ئايغىچە ھېچقانداق جاۋابقا ئېرىشەلمىگەن. 2011 - يىلى 6 - فېۋرالدا، تۈركىيە تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى تاجىكىستانغا ئەۋەتكەن تۆت كىشىلىك تەتقىقات ئۆمىكى بېرىپ تاجىكىستان تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكى بىلەن سۆھبەتلەشكەن. تاجىك تاشقى ئىشلار دائىرىلىرى تۈرك ئۆمىكىگە قولغا ئېلىنغان تۈرك ۋە تەنداشلىرىنىڭ مەخپىي ھالدا خىتايغا ئەۋەتىلگەن بولۇشى مۇمكىنلىكىنى، ئەمما بۇ ھەقتە ھېچقانداق كونكرېت پاكىت تاپالمىغانلىقىنى بىلدۈرۈشكەن. يوقاپ كەتكەنلەرنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھازىرچە ھېچقانداق ئۇچۇر يوق.

(46) "Hüseyin Celil Konusunda Rapor (ھۈسەيىن جەللىل ھەققىدە راپور)", Gökbayrak, 12.08.2006, <http://www.gokbayrak.com/haberler/huseyin-ce-lil-konusunda-rapor>

(47) Doğu Türkistan İnsan Hakları İzleme Demeği, *Orta Asya ve Türk Cumhuriyetlerinden Çin'e İade Edilen Doğu Türkistanlılar Raporu*, 12.01.2021.

شەرقىي تۈركىستاننىڭ غۇلجا شەھرىدە تۇغۇلغان زىننەتگۈل تۇرسۇن ۋە ئۇنىڭ بالىلىرى سېخىنۇر (تۆت ياش) ۋە سەبىھە (بىر يېرىم ياش) 2019 - يىلى 6 - ئاينىڭ 27 - كۈنى ئىزمىردا تۇتۇپ تۇرۇلۇۋاتقان قايتۇرۇلۇش مەركىزىدىن تاجىكىستانغا ئەۋەتىلگەن، ئۇ يەردىن خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن. بالىلار زىننەتگۈلنىڭ غۇلجا شەھرى سۈيدۆڭ بازىرىدا ئولتۇرۇشلۇق ئاپىسى روشەنگۈل ياسىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن بولۇپ، زىننەتگۈلنىڭ جازا لاگېرىغا ئېلىپ كېتىلگەنلىكى ۋە لاگېردا قازا قىلغان بولۇشى مۇمكىنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلمەكتە⁽⁵⁰⁾. زىننەتگۈل تۇرسۇن ۋە بالىلىرىنىڭ تاجىكىستانغا ئەۋەتىلىشىدىن كېيىن، تۈركىيە ئۈچىنچى دۆلەت ئارقىلىق شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى خىتايغا ئەۋەتىش بىلەن ئەيىبەنگەن⁽⁵¹⁾.

مىسىردا ئۈنۈپىرىستېت ئوقۇشىنى داۋاملاشتۇرۇۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىق ئوقۇغۇچىلار 2017 - يىلى خىتاي - مىسىر بىرلەشمە ھەرىكىتى نەتىجىسىدە قولغا ئېلىنغان ۋە خىتايغا ئەۋەتىلگەن⁽⁵²⁾:

مەمەتجان ئەمەت: قەشقەرلىك. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

مەمەت ئابلا ئاتاۋۇللا: خوتەنلىك. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئابدۇرەھىم ئابدۇرەھىم: ئاقسۇ توقسۇلۇق. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە جازا لاگېرىغا ئېلىپ كېتىلگەن.

شىرئەلى شىرزات: قەشقەرلىك. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

نۇرمۇھەمەد ئۇبۇل: قەشقەر قارغىلىقلىق. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

شەھىدۇللاھ جالالىدىن: 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئابدۇۋەلى ھەسەن: كوراللىق. 31-08-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئەكبەر ئوسمان: قەشقەرلىك. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

مۇختەر روزى: مارالبېشىلىق. 16-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە جازا لاگېرىغا ئېلىپ كېتىلگەن.

ئىلياسجان راھمان: قەشقەرلىك. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە جازا لاگېرىغا ئېلىپ كېتىلگەن.

رەھىمجان ئازات: غۇلجالىق. 01-09-2017 - كۈنى قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

سىدىق مەھمۇد: قومۇللىق. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

(50) (تۈركىيەدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن زىننەتگۈل تۇرسۇننىڭ ئۆلگەنلىكى ئىدىيە ئىدلىدى "Türkiye'den İade Edilen Zinnetgül Tursun'un Öldüğü İddia Edildi", 02.08.2020, <http://www.doguturkistanbulteni.net/turkiyeden-iade-edilen-zinnetgul-tursunun-oldugu-iddia-edildi/>)

(51) Areeb Ullah, "Turkey Accused Of Deporting Uighurs Back To China Via Third Countries", 27.07.2020, <https://www.middleasteye.net/news/uighurs-china-turkey-accused-deporting-third-countries>

(52) Doğu Türkistan İnsan Hakları İzleme Demegi, *Orta Asya ve Türk Cumhuriyetlerinden Çin'e İade Edilen Doğu Türkistanlılar Raporu*, 12.01.2021.

ئابدۇغۇبۇر ئەھەد: قەشقەر پەيزىۋاتلىق. 2017 - يىلى 8 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ھەزرىتئەلى ئابدۇلكەرىم: سانجىلىق. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئەۋزەل مەمەتجان: غۇلجالىق. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئابلىز مۇھەممەت ئۆمەر: خوتەنلىك. 2017 - يىلى 8 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئادىل ھاشىم: ئاقسۇ توقسۇلۇق. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

مەھمۇد ھاجى: 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئوسمان ئابلىكىم: خوتەنلىك. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

پەرھات: كورلالىق. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ئابدۇسالام توختى روزى: خوتەنلىك. 2017 - يىلى 7 - ئايدا قولغا قولغا ئېلىنغان ۋە قايتا ھېچقانداق خەۋەرگە ئېرىشىلمىگەن.

ختاي بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى تۈزگەن نۇرغۇن دۆلەتلەر تەلەپ قىلىنغان كىشىلەر توغرىسىدا تەكشۈرۈشنى تاماملاشنى كۈتمەيلا ئۇ كىشىلەرنى خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بەرمەكتە. بۇ دۆلەتلەردىن بىرى تايلاندى. تايلاندى ھۆكۈمىتى 2015 - يىلى 7 - ئاينىڭ 2 - كۈنى 173 ئۇيغۇرنى تۈركىيەگە ئەۋەتكەن بولۇپ، ئارقىدا قالغانلار دەسلەپتە 90 كىشى دېيىلگەن، ئەمما كېيىنچە 109 كىشى ئىكەنلىكى مەلۇم بولغان ئۇيغۇرلارنى خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بەرگەن⁽⁵³⁾.

2015 - يىلى خىتاي رېجىمىنىڭ بېسىملىرىدىن قېچىپ ھىندونېزىيەگە پاناھلىق تارتىپ بارغان، ئەمما چېگرادىن قانۇنسىز يوللار بىلەن كىرگەنلىكى باھانىسى بىلەن بەش يىللىقتىن مۇددەتلىك قاماق جازاسىغا ھۆكۈم قىلىنغان ئەھمەد مەھمۇت، ئابدۇلباسىت تۈزەر، ئابدۇللاھ بايرام، ئەھمەت بوزئوغلان ئىسىملىك تۆت ئۇيغۇر، 2020 - يىلى 9 - ئاينىڭ 16 - كۈنى جازا مۇددىتى توشقاندىن كېيىن، ھىندونېزىيە كۆچمەنلەر ئىدارىسى قارمىقىدىكى قايتۇرۇش مەركىزىگە ئېلىپ كېتىلگەن، قويۇپ بېرىلىشىنى تەلەپ قىلغان بارلىق چاقىرىقلارغا قارىماي، 2020 - يىلى 9 - ئاي ئىچىدە ئەھمەت بوزئوغلاندىن باشقا ئۈچ كىشى خىتايغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەن⁽⁵⁴⁾.

دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەنلەردىن باشقا، يەنە زىيارەت ياكى باشقا سەۋەبلەر بىلەن باشقا دۆلەتكە بارغان ۋە كەينىدە قالدۇرۇپ كەتكەن جۇرسى، بالا - چاقىلىرى، چوڭلىرى ۋە ئۇرۇغ - تۇغقانلىرى بىلەن قايتا ئالاقىلىشىلمىغانلارمۇ بار. خوتەنلىك ئابدۇلئەزىز ئەنە شۇلاردىن بىرى. ئابدۇلئەزىز 2017 - يىلى 7 - ئايدىن بېرى ئايالى ۋە تۆت بالىسىدىن خەۋەر ئالمايۋاتماقتا. 2018 - يىلى، ئەڭ چوڭ بالىسىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندا ياشاۋاتقان قېنىئانىسى بىلەن بىللە تۇرۇۋاتقانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇلئەزىز، ئايالى ۋە قالغان ئۈچ بالىسىنىڭ

(53) "Tayland 90 Uyghur' u Çin'e İade Etti (ئۇيغۇرنى خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بەردى)", 09.07.2015, Hürriyet, <https://www.hurriyet.com.tr/dunya/tayland-90-uy-guru-cine-iade-etti-29500619>

(54) (ئىستانبۇلدىكى ھىندونېزىيە باش كونسۇلخانىسى ئالدىدىكى "İstanbul'daki Endonezya Başkonsolosluğu Önünde Basın Açıklaması", Kırım Haber Ajansı, 28.10.2020, <http://ps://qha.com.tr/haberler/dogu-turkistanlilardan-endonezya-baskonsolosluhu-onunde-protesto/266866/>)

ئىز - دېرىكىنى تا ھازىرغىچە تاپالمىغان. ئائىلىسىدىن خەۋەر ئېلىش ئۈچۈن ھەر خىل ئاماللارنى ئىشلىتىپ باققان ئابدۇلئەزىز ئۆزىنىڭ شەرقىي تۈركىستاندىكى ئىككى قېرىندىشى بىلەن ئالاقىلىشالمايۋاتقانلىقىنى بىلدۈرگەن⁽⁵⁵⁾.

شەرقىي تۈركىستاندىن ئايرىلىشقا مەجبۇر بولۇپ تۈركىيەدە ئولتۇراقلىشىپ قالغان ئابدۇراھمان توختىنىڭ ئاڭلىتىشىچە، ئايالى ۋە بالىلىرى بىرقانچە يىل ئىلگىرى شەرقىي تۈركىستانغا تۇغقان يوقلاش ئۈچۈن قايتقاندىن كېيىن ئىز - دېرەكسىز يوقاپ كەتكەن. ئايالى ۋە ئاتا - ئانىسىنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان ئابدۇراھمان توختى بالىلىرىنىڭ تەقدىرى توغرىسىدا ھېچقانداق خەۋەر ئالالمىغان. پەقەت 2020 - يىلى 1 - ئايدا، خىتاي ئىجتىمائىي ئالاقە تورىدا بىر سىن كۆرۈنۈشتە تۆت ياشلىق ئوغلىنى كۆرگەنلىكىنى، ئوغلىنىڭ سىن كۆرۈنۈشتە خىتايچە سۆزلەۋاتقانلىقىنى ئېيتقان ئابدۇراھمان توختى، بالىسىنىڭ ھايات ئىكەنلىكىنى كۆرۈپ ئىنتايىن سۆيۈنگەن بولسىمۇ، ئەمما ھازىرقى ئامالسىزلىقى يۈزىدىن ھەر دەققە پۇجۇلماقتا⁽⁵⁶⁾.

مەرىپەت، تۈركىيەدىكى كېسەلچان دادىسىغا قاراش ئۈچۈن يولدىشى بىلەن بىللە شەرقىي تۈركىستاندىن يولغا چىقىش ئالدىدا تۆت بالىسىنى مومىلىرىغا تاپشۇرۇپ چىققان. لېكىن، چەتئەلگە ساياھەتكە چىقىشتەك «بۇزغۇنچىلىق جىنايىتى» بار مىڭلىغان شەرقىي تۈركىستان خەلقىنىڭ جازا لاگېرلىرىغا قامىلىشقا باشلىشى بىلەن ئۇلارنىڭ بۇ زىيارەت سەپىرى سۈرگۈنگە ئايلانغان. مەلۇم مەزگىلدىن كېيىن قېيىنئانىسىنىڭ قولغا ئېلىنغانلىقى ۋە ئۈچ ياشتىن سەككىز ياشقىچە بولغان بالىلىرىنىڭ دارىلمېتامغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىدىن خەۋەر تاپقان 29 ياشلىق دىلى خەستە ئانا بالىلىرى ۋە قېيىنئانىسىنى قايتا كۆرەلمەيدۇ يوق بۇنىسى نامەلۇم⁽⁵⁷⁾.

شەرقىي تۈركىستاندا قۇرۇلغان جازا لاگېرلىرى سانسىزلىغان بالىلارنى ئاتا - ئانىسىدىن ئايرىپ تاشلىدى. مەسىلەن، تۈركىيەدە تۇرۇۋاتقان 14 ئۇيغۇر ئائىلىسى ۋە بىر قازاقىستان ئالمائاتادا ياشاۋاتقان بىر قازاق بىلەن كۆرۈشكەن مۇخبىرلار، بۇ ئائىلىلەرنىڭ كەينىدە جەمئىي 56 بالا قېلىپ قالغان بولۇپ، بۇ بالىلاردىن 14 نىڭ دارىلمېتام ۋە ياتاقلىق مەكتەپلەردە ئىكەنلىكى، قالغان بالىلارنىڭ تەقدىرى ھەققىدە ھېچقانداق ئۇچۇر يوقلىقىنى يازغان. بۇ ئائىلىلەرنىڭ قېلىپ قالغان بالىلىرىنىڭ ھالدىن خەۋەر ئېلىش ئېھتىماللىقى بولغان قۇرامغا يەتكەن تۇغقانلىرىنىڭمۇ كۆپىنچىسى جازا لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلگەن. رايوندا جازا لاگېرلىرىغا ئېلىپ كېتىلگەنلەرنىڭ ۋە شەرقىي تۈركىستان سىرتىدىكىلەرنىڭ بالىلىرىنىڭ يېڭىدىن ئېچىلغان دارىلمېتاملارغا ئورۇنلاشتۇرۇلغانلىقىغا ئائىت ھېسابسىز پاكىتلار بار. بۇ ئورگانلار ئوخشاش ۋاقىتتا، بالىلارنىڭ ئۆز ئائىلە ۋە مەدەنىيەتلىرىدىن قانداق قىلىپ سىستېمىلىق بىر شەكىلدە ئايرىۋېتىلگەنلىكىنىڭ ئەڭ كۆنكرېت ئىسپاتىدۇر. خىتاي ھۆكۈمىتى ئاز سانلىق مىللەت بالىلىرىغا خىتاي ئورتاق تىلى ئۆگىتىلىدىغان ۋە ئانا تىلىدا سۆزلىگەن ھامان جازالىنىدىغان نەچچە ئونلىغان ياتاقلىق مەكتەپ ئاچقان⁽⁵⁸⁾.

تۈرك قانۇنىدا جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۇقۇمى ۋە ئۇنىڭ تەتبىقلىنىشى

جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۇقۇمى:

(55) "Uygur'un Kayıp Çocukları ve hikayeleri (ۋە ھىكايىلىرى) ۋە ھىكايىلىرى", CNN Türk, 21.09.2018, <https://www.cnnurk.com/dunya/cinin-ye-tim-cocuklari>

(56) "(بىرىم مىليون ئۇيغۇر ئۆسمۈر ئاسسىمىلياتسىيە لاگېرلىرىغا قامالدى)", Dünya Bülteni, 30.12.2019, <https://www.dunyabulteni.net/asya/yarim-milyon-uygur-cocuk-asimilasyon-kamplarına-dolduruldu-h456565.html>

(57) "(ئۇيغۇر ئانىنىڭ داد - پەريادى: مەن يىغلىمىغان بىر كۈنمۇ يوق)", Yeni Akit, 22.09.2018, <https://www.yenia-kit.com.tr/haber/uygur-turku-anne-feryat-etti-aglamadigim-bir-gun-bile-yok-520003.html>

(58) "China is Putting Uighur Children in 'Orphanages' Even if Their Parents Are Alive", Independent, 21.09.2018, <https://www.independent.co.uk/news/world/asia/china-uighurs-human-rights-muslims-orphanages-xinji-ang-province-reeducation-a8548341.html>

بىر دۆلەتتە سادىر قىلىنغان ياكى سادىر قىلىنغانلىقى ئىلگىرى سۈرۈلگەن بىر جىنايەت سەۋەبلىك ھەققىدە جىنايى ئىشلار بويىچە سۈرۈشتۈرۈش ياكى پاش قىلىش باشلىتىلغان ۋە ياكى جىنايىتى بېكىتىلگەن گۇماندار، ئەيىبلەنگۈچى ياكى ھۆكۈم ئالغان كىشىنىڭ، جىنايەت سادىر قىلغان دۆلەتتىن قېچىشى ياكى باشقا دۆلەتتىن پاناھلىق تەلەپ قىلىشى سەۋەبلىك جىنايەت سادىر بولغان دۆلەتنىڭ تەلىپى ياكى ھازىرنىڭ ئۆزىدە تۇرۇشلۇق دۆلەتنىڭ ئەرز قىلىشى بىلەن جىنايى ئىشلار بويىچە تەكشۈرۈش ياكى پاش قىلىشى ۋە ياكى جازالانغان ھالدا جازانىڭ ئىجرا قىلىنىشىنىڭ ئورۇندىلىشى مەقسىتىدە تەلەپتە بولغان دۆلەتكە تاپشۇرۇلۇپ بېرىلىشىنى تەشكىللەيدىغان بارلىق قائىدە ۋە تۈزۈملەرنى كۆرسىتىدۇ.

جىنايەت ۋە جىنايەتچىلىككە قارشى كۈرەش دائىرىسىدە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدا ئەمەلىيلەشكەن ھەمكارلىقنىڭ ئەڭ كۆنكىرىت مىساللىرىدىن بىرى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشتۇر. جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇئەسسەسەسى ئاساسلىقى جىنايەت سادىر قىلىش ئارقىلىق بىر دۆلەتنىڭ ئاممىۋى تەرتىپىگە خىلاپلىق قىلغان جىنايەتچىنى ئالاقىدار دۆلەتكە قايتۇرۇش مەقسىتىدە ھەرىكەت قىلىدۇ ھەمدە دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى قوللاش ۋە ئۆزئارا ياردەم بېرىش ئىدىيىسىنى ئاساس قىلىدۇ.

«ئۆتكۈزۈپ بېرىش» مەشغۇلاتىنىڭ نېگىزىدە، ھېچبىر دۆلەت ئۆز تۇپرىقىنىڭ جىنايەت سادىر قىلغان بىر شەخس ئۈچۈن پاناھ جاي بولماسلىق پىرىنسىپى ياتىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ قانۇنىي ئاساسى جامائەت مەنپەئەتى ۋە ئادالەتنى نامايان قىلىشقا كۆڭۈل بۆلۈش ئورۇن ئالغان. ئۇنىڭ قانۇنىي خاراكتېرى بولسا، جىنايى ئىشلار خۇسۇسىدىكى خەلقئارالىق ئەدلىيە ھەمكارلىقى سۈپىتىدە ئىپادىلىنىدۇ.

جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش جىنايەتكە قارشى كۈرەشتە خەلقئارالىق بىر سەۋىيەنى ئۆز ئىچىگە ئالغان بولغاچقا، بۇ ساھەدە ئىككى ياكى كۆپ تەرەپلىك خەلقئارالىق كېلىشىملەر تۈزۈلگەن ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرى ئالدى بىلەن مۇشۇ كېلىشىملەرگە ئاساسەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. لېكىن، دۆلەتلەرنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانى، ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۆزىدىن تەلەپ قىلىنغان دۆلەتنىڭمۇ ئالاقىدار رەسمىيەتلەرنى ئېلىپ بېرىشىنى تەقەززا قىلىدىغان بولغاچقا، دۆلەتلەرنىڭ ئىچكى قانۇنلىرىدىمۇ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار بەلگىلىمە باردۇر.

يەنە بىر جەھەتتىن، ئىككى دۆلەت ئوتتۇرىسىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ ئاساسىنى تەشكىل قىلىدىغان ھەرقانداق بىر خەلقئارالىق كېلىشىمنىڭ بولماسلىقى، جىنايەتچىنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۆز ئالدىغا قانۇنغا خىلاپلىق قىلىش بولمايدۇ، بۇنداق ئەھۋالدا، دۆلەتلەر ئوتتۇرىسىدىكى ياخشى نىيەت ۋە خەلقئارا قانۇندىكى ئۆزئارا مەنپەئەت يەتكۈزۈش پىرىنسىپلىرى ئىشقا چۈشىدۇ.

تۈركىيەدە «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش» 2016 - يىلى 5 - ماي كۈنى «رەسمىي گېزىت» تە ئېلان قىلىنىپ يولغا قويۇلغان 6706 - نومۇرلۇق جىنايى ئىشلارغا ئالاقىدار خۇسۇسلاردا «خەلقئارالىق ئەدلىيە ھەمكارلىق قانۇنى» غا ئاساسەن ئېلىپ بېرىلماقتا. ئەمما، مەزكۇر قانۇنغا ئاساسەن، ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرىنىڭ تەتبىقلىنىشى ئۈچۈن بەلگىلىك شەرتلەر ھازىرلىنىشى كېرەك. تەرەپلەر ئارىسىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار بىر خەلقئارالىق كېلىشىمنىڭ بار بولۇشى ياكى ئومۇمىي بەلگىلىمىلەرگە بىنائەن قايسى تەرتىپلەرنىڭ قوللىنىلىدىغانلىقى بېكىتىلگەن بولۇشى بىرىنچى شەرت دەپ قارالماقتا. ئۇنىڭدىن قالسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە سەۋەب بولغان جىنايەت ۋە تەتبىقلىنىدىغان تەرتىپلەرگە دائىر ھۆكۈملەر چوقۇم بېكىتىلگەن بولۇشى كېرەك.

قانۇنەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيەتلىرى ئوخشىمىغان دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئوخشىمىغان سىستېمىلارغا باغلانغان بولسىمۇ، تۈرك قانۇنلىرىدا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانى «ئارىلاشما سىستېما» دەپ ئاتىلىدىغان ئۇسۇل بىلەن ئېلىپ بېرىلىدۇ. بۇ ھەم ئەدلىيە ھەم مەمۇرىي تەرەپكە ئىگە سىستېما بولۇپ، بۇ سىستېمىدا كەلگەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپلىرى ئالدى بىلەن ۋەزىپە ئۈستىدىكى ۋە ھوقۇقلۇق سوتلار تەرىپىدىن قوبۇل قىلىشقا بولۇش - بولماسلىق تەكشۈرۈشىدىن ئۆتمەكتە. ئەگەر سوت مەھكىمىسى كەلگەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئىلتىماسىنىڭ قوبۇل قىلىشقا بولۇش - بولماسلىقىنى تەكشۈرگەندىن كېيىن، تەلەپنى قوبۇل قىلىشقا بولمايدۇ دەپ رەت قىلسا، ھۆكۈمەت بۇ قارارغا رىئايە قىلىدۇ ۋە شەخس ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيدۇ. ئەكسىچە، سوت ئالاقىدار تەلەپنى قوبۇل قىلسا، ئاخىرقى قارار ھۆكۈمەتكە تەۋە بولىدۇ. باشقىچە قىلىپ ئېيتقاندا، ھۆكۈمەتنىڭ شەخسنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش

ياكى بەرمەسلىك نوقتىسىدا بىر ئىختىيار ھوقۇقى باردۇر. تۈرك قانۇنلىرىدا قوللىنىلغان تەرتىپ تۆۋەندىكىچە داۋام قىلماقتا: ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانى 6706 - نومۇرلۇق قانۇن ۋە «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە دائىر ياۋروپا ئەھدىنامىسى» بىلەن بېكىتىلگەن تەرتىپلەرگە ئۇيغۇن شەكىلدە، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى تاشقى ئىشلار مىنىستىرلىكىگە دىپلوماتىك يول بىلەن ئەۋەتىلدىغان بىر ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپنامىسى بىلەن باشلىنىدۇ، ئاندىن بۇ تەلەپنامە 6706 - نومۇرلۇق قانۇندا بەلگىلەنگەن «مەركىزى ئورگان» سالاھىيىتىدىكى ئەدلىيە مىنىستىرلىكىگە ئەۋەتىلىدۇ. ئەدلىيە مىنىستىرلىكى تەلەپنامە ۋە ئۇنىڭ قوشۇمچە ھۆججەتلىرىنىڭ تەرتىپكە مۇۋاپىق ۋە تولۇق ئىكەنلىكى باردا قانائەت ھاسىل قىلغاندىن كېيىن، ئالاقىدار ھۆججەتلەر يۇقىرى سوت مەھكىمىسىگە يوللىنىش ئۈچۈن، جۇمھۇرىيەت باش تەپتىش مەھكىمىسىگە يوللىنىدۇ ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىش رەسمىيىتى باشلىنىدۇ. ئەدلىيە ئورگانلىرى تەرىپىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنى قوبۇل قىلىش قارار قىلىنغان ئەھۋال ئاستىدا، چەتئەللىك شەخسنىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تاشقى ئىشلار ۋە ئىچكى ئىشلار مىنىستىرلىكلىرىنىڭ پىكىرى ئېلىنىپ ۋە ئەدلىيە مىنىستىرىنىڭ تەكلىپى ۋە جۇمھۇررەئىسىنىڭ تەستىقىغا قاراپ ئېلىپ بېرىلىدۇ.

تەكتەپ ئۆتۈشكە تېگىشلىكى شۇكى، يۈزگۈزۈلگەن ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ھۆكۈم قىلىش جەريانى نوقۇل تەرتىپى بىر ھۆكۈم جەريانى بولۇپ، ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنىڭ يۇقىرىدا بايان قىلىنغان ۋە خەلقئارا ئەھدىنامەلەر ۋە قانۇنلار تەرىپىدىن بېكىتىلگەن ئومۇمىي بەلگىلىمىلەرگە مۇۋاپىق ھالدا ئېلىپ بېرىلماقتا. ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ جىنايىتى قىلمىش شەكىللەندۈرگەنلىكى ئىلگىرى سۈرۈلگەن ئىش - ھەرىكىتىنىڭ ۋە ياكى بېرىلگۈسى جازانىڭ ئاساسقا قارىتا بىر ھۆكۈم قىلىش ئالدىن مۆلچەرلەنمەيدۇ. يىغىنچاقلىغاندا، ئۇشۇ دوكلاتنىڭ تېمىسى بولغان «كېلىشىمنامە» نىڭ تەستىقلىنىشى ھازىرنىڭ ئۆزىدە قىلىنغان ھۆكۈم قىلىشلار ۋە ئارقىسىدىن شەكىللەندۈرۈلگەن تەرتىپلەر بىلەن سىياسىي ئىرادىنىڭ ھاكىمىيىتىدە بولغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانىدا كەلگۈسىدە شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ زىيانكەشلىكىگە ئۇچراش مۇمكىنچىلىكى ۋە ھەق - ھوقۇق دەخلى - تەرۇزلىرىغا ئۇچرىشى مۇمكىن بولغان شەرت - شارائىتلارنىڭ بارلىققا كېلىشىنى كەلتۈرۈپ چىقارغۇسى خەتەرلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالماقتا.

ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇئەسسەسەسىدە قوللىنىلدىغان ئومۇمىي بەلگىلىمىلەر ھەققىدە مۇلاھىزە

2016 - يىلى ماقۇللانغان «خەلقئارا ئەدلىيە ھەمكارلىق قانۇنى» بىلەن «تۈرك جىنايىتى ئىشلار قانۇنى» نىڭ ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار 18 - ماددىسى ئەمەلدىن قالدۇرۇلغان بولۇپ، شۇ كۈندىن ئېتىبارەن تۈرك قانۇنلىرىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇئەسسەسەسى 6706 - نومۇرلۇق قانۇن ۋە تۈركىيە تەرەپتار بولغان ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە دائىر خەلقئارالىق كېلىشىملەردە بەلگىلەنگەن ھۆكۈملەر بويىچە بىر تەرەپ قىلىنماقتا. ئالدى بىلەن ئىپادىلەش كېرەككى، جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش ئۇقۇمى پەقەت چەتئەل گىراژدانى شەخسلەر ئۈچۈنلا كۈچكە ئىگە. چۈنكى، خەلقئارالىق قانۇننىڭ ئومۇمىي پىرىنسىپىغا ئاساسەن، بىر دۆلەت ئۆز ۋەتەندىشىنى باشقا ھەرقانداق بىر دۆلەتكە ئۆتكۈزۈپ بېرىلمەيدۇ، سوتلىنىش كېرەك بولغان خۇسۇسلار ئۆز قانۇنلىرىغا ئاساسەن قاراپ چىقىلىدۇ. «تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنى» نىڭ 38 - ماددىسىنىڭ ئاخىرقى تارمىقىدا: «ۋەتەندىلەر، خەلقئارا جىنايىتى ئىشلار سوت مەھكىمىسىگە تەرەپتار بولۇشتىن كېلىپ چىققان مەجبۇرىيەتلەرنىڭ سىرتىدا، جىنايەت سەۋەبلىك يات بىر دۆلەتكە بېرىلمەيدۇ» دېگەن ھۆكۈمگە ئىگىدۇر.

6706 - نومۇرلۇق قانۇنغا مۇۋاپىق ئېلىپ بېرىلدىغان تەكشۈرۈشلەر بولسا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش دائىرىسىدىكى جىنايەتلەر قانۇننىڭ 10 - ماددىسىنىڭ ئىككىنچى تارمىقىدا بەلگىلەنگەن. بۇ بەلگىلىمە بويىچە تەلەپ قىلغان دۆلەتنىڭ قانۇنى ۋە تۈركىيە قانۇنىغا ئاساسەن، تەكشۈرۈش ياكى پاش قىلىش باسقۇچىدا ئەڭ يۇقىرى چېكى بىر يىل ياكى ئۇنىڭدىن ئارتۇق ئەركىنلىككە چەك قويىدىغان جازاغا لايىق جىنايەتلەر ھەققىدە ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپى قوبۇل قىلىنسا بولىدۇ. جەزملەشكەن جازا ھۆكۈم قارارلىرى نوقتىسىدىن ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنىڭ قوبۇل قىلىنىشى ئۈچۈن، بېكىتىلگەن جازانىڭ ئەڭ ئاز تۆت ئاي ئەركىنلىكتىن مەھرۇم قىلغۇچى جازا

بولۇشى كېرەك. ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ بىردىن كۆپ جىنايىتى بار ئەھۋال ئاستىدا، بۇلاردىن بەزىلىرىنىڭ جازاسى بەلگىلەنگەن مۇددەتتىن ئاز بولغان تەقدىردىمۇ بىرلىكتە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشكە يول بار. شۇ قانۇننىڭ 10 - ماددىسىنىڭ 4 - تارمىقىدىكى بەلگىلىمە بويىچە ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن ئەھۋال ئاستىدا، شەخس پەقەت ئۆتكۈزۈپ بېرىش قارارىغا تايانغان ھالدا تەشكىل قىلغان جىنايەتلەر سەۋەبلىك سوتلانسا بولىدۇ ياكى شەخس ئۈچۈن بېكىتىلگەن جازا ئىجرا قىلىنسا بولىدۇ. بۇنىڭدىن باشقا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش جەريانى داۋاملىشىۋاتقان ئەسنادا، ئەدلىيە مىنىستىرلىكىنىڭ پىكرىنى ئالماي تۇرۇپ چەتئەل گراژدانىنى چېگرادىن قوغلاپ چىقىرىشقا بولمايدۇ (6706 - نومۇرلۇق قانۇن ماددا 12).

«جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپى» نى قوبۇل قىلىشقا بولمايدىغان ھاللار بولسا 6706 - نومۇرلۇق قانۇننىڭ 11 - ماددىسىدا بەلگىلەنگەن. بۇنىڭغا ئاساسەن، خەلقئارا سوت مەھكىمىسىگە تەرەپتار بولۇشتىن تۇغۇلغان مەجبۇرىيەتلەر سىرتىدا بولۇش شەرتى بىلەن، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ تۈركىيە ۋە تەندىشى بولۇشى، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ ئىرقى، ئېتنىك كېلىپ چىقىشى، دىنى، گراژدانلىقى، مەلۇم بىر ئىجتىمائىي جەمئىيەتكە مەنسۇپ بولۇشى ياكى سىياسىي مەيدانى سەۋەبلىك بىر تەكشۈرۈش ياكى ئېنىقلاشقا دۇچار بولۇشىغا، ياكى جازالاندۇرۇلدىغانلىقىغا ۋە ياكى قىيىن - قىستاق ياكى ناچار مۇئامىلىگە ئۇچرايدىغانلىقىغا دائىر كۈچلۈك گۇمان سەۋەبلىرىنىڭ مەۋجۇت بولۇشى، تەلەپ قىلىنغان كىشى ھەققىدە تەلەپكە سەۋەب بولغان ئىش - ھەرىكىتى سەۋەبلىك بۇندىن بۇرۇن تۈركىيەدە گۇناھسىز دەپ ئاقلاندىرىش ياكى جازاغا ھۆكۈم قىلىنغان بولۇشى ۋە ئۆتكۈزۈپ بېرىلىش تەلپىنىڭ ئۈلۈم جازاسى ياكى ئىنسانىي ئىززەت - ھۆرمەتكە ئۇيغۇن كەلمەيدىغان بىر جازانى تەقەززات قىلغان جىنايەتلەرگە ئالاقىدار بولۇشتەك ئەھۋاللاردا، گۇناھكار/جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپى قوبۇل قىلىنمايدۇ. بۇلار بىلەن بىللە، شۇ قانۇننىڭ 11 - ماددىسى 4 - تارمىقىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىنىڭ تەلەپ قىلىنغان تارىختا 18 ياشقا توشمىغان بولۇشى، ئۇزۇندىن بۇيان تۈركىيەدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان بولۇشى ياكى ئۆيلەنگەن بولۇشى قاتارلىق شەخسىي ئەھۋاللىرى سەۋەبلىك ئۆتكۈزۈپ بېرىشنىڭ شەخسنىڭ ئۆزى ياكى ئائىلىسىنى، قىلمىشنىڭ ئېغىرلىق دەرىجىسى بىلەن ئوڭ تاناسىپسىز شەكىلدە ئۇۋالچىلىققا دۇچار قىلىدىغان بولۇش ئەھۋالىدا ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىنىڭ قوبۇل قىلىنمايدىغانلىقى بايان قىلىنغان. دۆلەت ئىچى قانۇنلاردىكى بەلگىلىمىلەر تېشىدا، تۈركىيە «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە دائىر ياۋروپا ئەھدىنامىسى» گىمۇ تەرەپتاردۇر.

جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش جىنايى ئىشلار قانۇنى ۋە دۆلەتلەر ئارا قانۇنغا چېتىلىدىغان تېما بولۇش بىلەن بىرگە، بەلگىلىك قائىدە - نىزاملار دائىرىسىدە ئىجرا قىلىش كېرەك بولغان بىر ساھەدۇر. چۈنكى، بۇ مەشغۇلات، ئۆتكۈزۈپ بېرىلگەن كىشىلەرنىڭ ھوقۇقلىرىنىڭ قوغدىلىشىنى تەلەپ قىلىدىغان خەلقئارالىق بىر مەسىلە. بۇ رامكا ئىچىدە، جىنايى ئىشلار قانۇنى، دۆلەتلەر ئارا قانۇن ۋە ئىنسان ھەقلىرى قاتارلىق نۇرغۇن تەرەپتىن تۈرلۈك قائىدە - نىزاملارغا بويىنىدۇ. يەنە بىر تەرەپتىن، ئۆتكۈزۈپ بېرىلىشى تەلەپ قىلىنغان كىشىلەرنىڭ قايسى مىللەتتىن بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، پەقەت ئىنسان بولغانلىقى ئۈچۈنلا ئىگە بولغان ئەقەللىي ھوقۇقلىرىنىڭ ھەرقانداق شارائىتتا قوغدىلىشى تولىمۇ زۆرۈردۇر. «خەلقئارا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى» ۋە «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى ئەھدىنامىسى» قاتارلىق ئەھدىنامىلەرگە بىنائەن، كىشىلەرنىڭ ئۆز ۋە تەندىشى ياكى چەتئەللىك بولۇشىدىن قەتئىينەزەر، بۇ ئەھدىنامىلەردىكى بەلگىلىمىلەرگە مۇۋاپىق ھالدا ھەق - ھوقۇقلىرى قوغدىلىپ رىئايە قىلىنىشى كېرەك. «جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش» جەريانىمۇ بۇ ھوقۇقلارغا رىئايە قىلىشقا تېگىشلىك ساھەلەردىن بىرىدۇر.

شۇنى ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەككى، تۈرك قانۇنلىرىغا ئاساسەن قىلىنغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش ھەققىدىكى ھۆكۈملەر نازارلىق ئەرزىگە بىنائەن تەكشۈرۈشكە ئېلىنىش بىلەن بىرگە، ئۆتكۈزۈپ بېرىش دائىرىسى ئىچىدە ئۆزلىرىنىڭ ئاساسىي ھەق - ھوقۇقلىرى دەخلى - تەرۇزغا ئۇچراش مۇمكىنچىلىكىنى ئىلگىرى سۈرگەن چەتئەللىكلەرنىڭمۇ «ئاساسىي قانۇن سوت مەھكىمىسى» (AYM) ۋە «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى مەھكىمىسى» (ECHR) غا ئىلتىماس قىلىش يوللىرى ئۇچۇق. تۈركىيەمۇ ئەزاسى بولغان «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى ئەھدىنامىسى» دائىرىسىدە نازارەت مېخانىزمى سۈپىتىدە كۆرۈلگەن «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى مەھكىمىسى» غا شەخس سۈپىتىدە ئىلتىماس سۇنۇش خۇسۇسىدا تۈركىيە ۋە تەندىشى ياكى چەتئەللىك دەپ ئايرىپ مۇئامىلە

قىلىنمايدۇ. شۇنىڭ ئۈچۈن «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى ئەھدىنامىسى»دا ئوتتۇرىغا قويۇلغان خالىغان بىر ھەق - ھوقۇقىغا دەخلى - تەرۇز قىلغانلىقىنى ئىلگىرى سۈرگەن بىر چەتئەللىك ھېچقانداق چەكلىمىگە ئۇچرىماي تۈركىيەگە قارشى «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى مەھكىمىسى»گە ئەرز سۇنالايدۇ. بۇ خۇسۇس، تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئاساسىي قانۇنىنىڭ 90 - ماددىسىدىكى بەلگىلىمە بويىچە تۈركىيەنىڭ ۋەدىلەشكەن مەجبۇرىيىتىدۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇئەسسەسەسى گەرچە ھەرقايسى تەرەپ دۆلەتلەر تەرىپىدىن ئىمزالانغان كېلىشىملەر بىلەن شەكىللەندۈرۈلگەن بولسىمۇ، ئەمما ئۇ ئالەمشۇمۇل پىرىنسىپلاردىن مۇستەقىل دەپ قاراشقا بولمايدىغان بىر مەسىلىدۇر. بۇ خىل ئەھۋالدا، ناھايىتى كۆپ تەرەپلىملىككە ئىگە بولغان ئۆتكۈزۈپ بېرىش مەشغۇلاتلىرىغا مۇناسىۋەتلىك ھەر خىل كېلىشىملەر ئىمزالىنىپ، يولغا قويۇلۇش بىلەن بىرگە، تەرەپتار ئەللەر بىلەن شەكىللەنگەن سىياسىي ۋە ئىجتىمائىي ئەھۋاللىرىغىمۇ سەل قاراشقا بولمايدۇ. مۇشۇنداق ھالدا، خىتاي تەرىپىدىن سىستېمىلىق باستۇرۇش ۋە قىيناشلارغا دۇچار بولۇۋاتقان شەرقىي تۈركىستاندىكى ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىزلارغا قۇچاق ئاچقان تۈركىيە، ئۇشۇ دوكلاتنىڭ تېمىسى بولغان «كېلىشىمنامە» نىڭ كۈچكە ئىگە بولۇپ يولغا قويۇلۇشى باسقۇچىدا شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى نەزەردىن ساقىت قىلماسلىقى، ھازىرغا قەدەر ئېلىپ بېرىلغان ئىنسان ھەقلىرىگە سەزگۈر سىياسىتى بىلەن پاراللېل پوزىتسىيە تۇتۇشى كېرەك.

خۇلاسە ۋە تەكلىپلەر

«خىتاي خەلق جۇمھۇرىيىتى بىلەن تۈركىيە جۇمھۇرىيىتى ئوتتۇرىسىدىكى جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنامىسى» 2017 - يىلى 13 - ماي كۈنى بېيجىڭدا ئىمزالاندى. كېلىشىمنامە، ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇمكىن بولغان جىنايەتلەر، مەجبۇرىي ۋە ئىختىيارىي رەت قىلىش سەۋەبلىرى قاتارلىق مەسىلىلەر توغرىسىدىكى ماددىلارنى ئۆز ئىچىگە ئالدى. دىققەت قىلىشقا تېگىشلىكى شۇكى، گەرچە بۇ كېلىشىم خىتاي خەلق قۇرۇلتىيى دائىمىي كومىتېتى تەرىپىدىن تەستىقلانغان بولسىمۇ، ئەمما تۈركىيە بۈيۈك مىللىي مەجلىسى تەرىپىدىن تېخى تەستىقلانغىنى يوق. ئالاقىدار كېلىشىمنىڭ كۈچكە ئىگە بولۇشى ئۈچۈن، چوقۇم ھەر ئىككى دۆلەتنىڭ مەسئۇل ئورگانلىرىنىڭ تەستىقىدىن ئۆتۈشى كېرەك. بۇ باسقۇچتا كېلىشىمنامىنىڭ خىتاي تەرىپىدىن تەستىقلىنىشى، تۈركىيە ئۈچۈن ھېچقانداق بىر قانۇنىي تەسىر تۇغدۇرالمىدۇ ۋە دۆلەت ئىچى قانۇنىنىڭ بىر قىسمى بولالمايدۇ.

قانۇنىي نوقتىدىن باھالانغاندا، ئەگەر مەزكۇر كېلىشىم كۈچكە ئىگە بولسا، ئېغىر ئاقىۋەتلەرنىڭ يۈز بېرىشى مۆلچەرلەنمەكتە.

خىتاي تەرىپىدىن شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا يۈرگۈزۈلگەن سىستېمىلىق بېسىم، قىيىنچىلىق ۋە ئاسسىمىلياتسىيە سىياسىتى پۈتۈن دۇنيادا ھەممىگە تونۇشلۇق ئىشلار قاتارىدا بىلىنمەكتە. بۇنىڭغا بىنا ئەن، مۇبادا مەزكۇر كېلىشىمنامە كۈچكە ئىگە بولغاندىن كېيىن، خىتاي تەرىپىدىن تۈركىيەدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىقلارغا قارىتا بېسىملارنىڭ باشقىچە بىر تۈس ئېلىشى ۋە ھەقلىرىدە ئاساسسىز ئەيىبلەشلەر بىلەن كۆتۈرۈپ چىققان ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلەپلىرى بىلەن تۈركىيەدە مۇ راھەت ياشىيالايدىغان بولۇپ قېلىشىنى تەسەۋۋۇر قىلىش تەس ئەمەس. دەرۋەقە، كېلىشىمنامىنىڭ خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن تەستىقلىنىشىغا ئەگىشىپلا خىتاي تاراتقۇلىرى، تۈركىيە تەرەپىنىڭمۇ تەستىقلىشى بىلەن تۈركىيەدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى قايتۇرۇپ كېلىشىنىڭ ئالدىدا ھېچقانداق توسالغۇ قالمايدىغانلىقى باردا ئاخباراتلار ئېلان قىلىشقا باشلىغان. مەزكۇر كېلىشىمنىڭ خىتاي كومپارتىيىسى ئۈچۈن ئادالەتنى بەرپا قىلىشتىن بەكرەك سىياسىي تۈزۈلمىگە تەھدىد دەپ قارالغان ئېلىمپىنتلارنى يوقىتىش، كېڭەيمىچىلىك سىياسىتىنىڭ بىر ۋاستىسى سۈپىتىدە سۈپىتىستېمال ۋە سىياسىي قانۇنىيلىقنى ئاشۇرۇش قاتارلىق مەقسەتلىرى بار دەپ قارالماقتا.

ھەق - ھوقۇقلارغا دەخلى - تەرۇز قىلىشلىرى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا داڭقى كەتكەن بىر دۆلەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى ئىمزالاش، پەقەت ۋە پەقەت بارلىق جازا لاگېرلىرى تاقالغاندا، ۋەيران قىلىنغان 16,000 جامە - مەسجد ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئېتىقاد ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر قايتا قۇرۇپ چىقىلغاندا، بالىلار لاگېرى رولىنى ئۆتەيدىغان ياتاقلىق مەكتەپلەر ۋە دارىلئىتېماللارغا قامالغان بالىلار ئۆز ئائىلە ۋە تۇغقانلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەندە، قۇل ئىشچىلار قويۇپ بېرىلگەندە، كىشىلەرنىڭ ئەزالىرىنى مەجبۇرىي

سۇغۇرۇپ ئېلىشلار توختىتىلغاندا، ئائىلە سىرلىرىنى دەپسەندە قىلىدىغان «توغقانلىشىش» تۈرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانلىق ئائىلىلەر ئۈچۈن مەجبۇرىي مېھمان بولغان خىتاي مەمۇرىي ئۆيىگە قايتقاندا، ئاياللار ۋە ئەرلەرنى تۇغماس قىلىش توختىتىلغاندا، قىسقىسى، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا تارتىۋېلىنغان ھەق - ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكلەر قايتۇرۇپ بېرىلگەندە مۇمكىن بولۇشى مۇمكىن.

كېلىشىمنىڭ - ئۆز ئىچىگە ئالغان بولمىغا قارىماي - تۈركىيەدىكى خىتايلار بىلەن كارى بولماي، بىۋاسىتە شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى نىشان قىلغانلىقى ئېنىق. چۈنكى خىتاي تۈركىيەنىمۇ ئۆز ئىچىگە ئالغان 26 دۆلەتنى «سەزگۈر دۆلەتلەر» قاتارىدا جاكارلاپ، بۇ دۆلەتلەرگە بارغان، ھەتتا بۇ دۆلەتلەردىكى تۇغقان ياكى تونۇشلىرى بىلەن تېلېفوندا سۆزلەشكەن كىشىلەرنىمۇ تېرورچى دەپ ھۆكۈم قىلىپ، جازا لاگېرلىرىغا قامىغان. شۇڭلاشقا، مەزكۇر كېلىشىمنىڭ تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق ئۇيغۇر، قازاق، قىرغىز ۋە ئۆزبېك قاتارلىق بارلىق شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى جىنايەتچى ۋە تېرورچى سۈپىتىدە كۆرىدىغان خىتاي بىلەن ئىمىنلىنىدىغانلىقىنى ئۇنۇتماسلىق كېرەك. چۈنكى، خىتاينىڭ چۈشەنچىسى بويىچە، تۈركىيەدىكى بارلىق شەرقىي تۈركىستانلىقلار جىنايەتچىلەرنى ئۆتكۈزۈپ بېرىش دائىرىسىگە كىرىدۇ! 2020 - يىلى 7 - ئاينىڭ 28 - كۈنى «ئۇيغۇر كىشىلىك ھوقۇق پروجېكتى (UHRP)» تەرىپىدىن ئۇيۇشتۇرۇلغان سۆھبەت يىغىنىدا سۆز قىلغان خىتاي ئادۋوكات تېڭ بىياۋنىڭ ئۇيغۇرلارنى كۆرۈپ باقمىغان ۋە بىلمەيدىغان خىتايلارنىڭمۇ ئۇلارنى تېرورچى دەپ قارايدىغانلىقىنى بايان قىلغىنىدەك مىساللار خىتاينىڭ ئۆز خەلقىگە سىڭدۈرۈشكە تىرىشىۋاتقان ئاڭنى تونۇۋېلىشىمىزنى ئاسانلاشتۇردى.

ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمنىڭ تەستىقلىنىشىنى تەقەززا قىلىدىغان يەنە بىر مۇھىم مەسىلە، خىتاي ئىنسان ھەقلىرىگە تاجاۋۇز، قىيناق، ئىرقىي قىرغىنچىلىق ۋە ئۆلۈم جازاسى قاتارلىق جىنايەتلەرنى سادىر قىلماقتا.

گەرچە خىتاي «دۆلەت مەخپىيەتلىكى» بولغانلىقى ئۈچۈن ئەزەلدىن بېرى ئاشكارىلاپ باقمىغان بولسىمۇ، ئەمما ئىنسان ھەقلىرى دوكلاتلىرى، مۇستەقىل ژۇرنالىستلارنىڭ خەۋەرلىرى ۋە ھەممىدىن مۇھىمى جازا لاگېرلىرىدىن قۇتۇلۇپ چىقىشقا مۇۋەپپەقىيەت بولالغان زىيانكەشلىككە ئۇچرىغۇچىلارنىڭ گۇۋاھلىقلىرىدىن ئوچۇقچە ئايان بولغىنىدەك، ئۇيغۇرلارنىڭ ب د ت «خەلقئارا ئىنسان ھەقلىرى خىتابنامىسى» دە ئېلان قىلىنغان پۈتۈن ھەق - ھوقۇقلىرى خىتاي دۆلىتى تەرىپىدىن تارتىۋېلىنماقتا. ب د ت «ئىرقىي قىرغىنچىلىق ئەھدىنامىسى» دە بەلگىلەنگەن بەش ماددا بىردەك دەپسەندە قىلىنماقتا، شۇنداقلا «رىم نىزامنامىسى» دە بەلگىلەنگەن «ئىرقىي قىرغىنچىلىق جىنايىتى» ۋە «ئىنسانىيەتكە قارشى جىنايەتلەر» نىڭ ھەممىسى سادىر قىلىنماقتا. ئەمما، خىتاي ھەم ب د ت بىخەتەرلىك كېڭىشىنىڭ قوغدىشى، ھەم ب د ت دىكى ئىمكانىيەتلىرىدىن پايدىلىنىپ دۆلەتلەرگە بېسىم ئىشلىتىش⁽⁵⁹⁾، ھەمدە «بىر بەلۋاغ، بىر يول» كەبى 100 گە يېقىن دۆلەتنى ئۆز ئىچىگە ئالغان غايەت زور تۈرلەر بىلەن، بولۇپمۇ ئىسلام جۇغراپىيىسى باشتا، ئىقتىسادىي كۆرسەتكۈچلىرى تۆۋەن دۆلەتلەرگە بەرگەن قەرزلىر⁽⁶⁰⁾ بىلەن بۇ دۆلەتلەرنىڭ ئاغزىنى ئېتىپ تۇرماقتا. ھەتتا، بۇ دۆلەتلەر ب د ت ئىنسان ھەقلىرى كومىتېتىغا 2019 - يىلى 12 - ئىيۇل ۋە 2020 - يىلى 7 - ئىيۇلدا ئەۋەتكەن خىتايغا مەدەھىيە مەكتۇبلىرىغا ئوخشاش ئىنسانىيەت ئۈچۈن نومۇس بولغان ھۆججەت/بەلگىلەرگە ئىمزاچى بولۇشماقتا! ئۆتۈپ تېشىپ، خۇددى 3 - 8 مىليون ئادەمنى ئەركىنلىكىدىن مەھرۇم قىلىپ 1,200 دىن ئارتۇق جازا لاگېرىغا تىقىپ تاشلىغان دۆلەت خىتاي ئەمەستەك، يەنە يۇقىرىقى دۆلەتلەرنى ئۆز ئىچىگە ئالغان 139 دۆلەتنىڭ ئاۋاز بېرىشى بىلەن خىتاي ئۈچ يىللىقىغا «ب د ت ئىنسان ھەقلىرى كومىتېتى» نىڭ ئەزالىقىغا سايلانغان!⁽⁶¹⁾

(59) ئادولۇ ئاگېنتلىقىنىڭ 18.01.2021 - كۈنى خەۋىرىدە، ب د ت ئىنسان ھەقلىرى ئالىي كومىسسارىلىقى (OHCHR) دا ئىشلەۋاتقان ئىنسان ھەقلىرى ئادۋوكاتى Emme Reilly نىڭ ئېيتىشىچە، ئۇ مەزكۇر ئورگاندا ۋەزىيە ئۆتەۋاتقان مەزگىلدە، OHCHR ئۇيغۇر پائالىيەتچىلىرى باشتا تىبەت ۋە خوڭكۇڭلۇق ئۆكتىنچىلەرنىڭ ئىسمىلىرىنىمۇ خىتاي ھۆكۈمىتى بىلەن ئورناتقان. «ب د ت نىڭ ئۆكتىنچىلەرنى خىتايغا پاش قىلغان سەتچىلىك يازمىچە ئالاقىلىرى ئاشكارىلاندى»
<https://www.aa.com.tr/tr/dunya/bmnin-muhallifleri-cine-ispionladigi-skandal-yazimalar-gun-yuzune-cikti/2113845>

(60) مەسىلەن، 2016 - يىلى 4 - ئايدا 45 تەيۋەن ۋەنەندىشىنى خىتايغا ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە قوشۇلغان كېنىيە، ئۆتكۈزۈپ بېرىپ بىر كۈندىن كېيىن، 2015 - 2016 خامچوت قىزىل رەقىمىنى ئۆچۈرۈش ئۈچۈن كېرەكلىك بولغان 600 مىليون دوللار قەرز ئالغان. تەپسىلىي ئۇچۇر ئۈچۈن قاراڭ:
“The Law and Policy Context Of Extradition From Australia To The People’s Republic Of China”, Victoria University Law and Justice Journal, 32, 2017, <http://kirra.austlii.edu.au/au/journals/VicULawJJI/2017/6.html>

(61) Hui Mary, “China’s Election to The UN Human Rights Council Revealed Its Shaky Global Status”, Quartz, 14.10.2020, <https://qz.com/1917295/china-elected-to-un-rights-council-but-with-lowest-support-ever/>

مەزكۇر كېلىشىم سىنچىلاپ چىقىلغان بۆلۈمدە تەپسىلىي بايان قىلىنغاندەك، بۇ كېلىشىمدە جىنايەتلەر باھالانغان كاتېگورىيە، ۋە تەنداشلىق ھوقۇقىغا ئېرىشىشتىن ئىلگىرى چاپلانغان جىنايەتلەر، تۈركىيە قانۇنلىرىدا بولمىغان تۈرلۈك ئۆلۈم جازالىرى خىتاينىڭ تۈرلۈك سۆز ئويۇنلىرى بىلەن كېلىشىمگە كىرگۈزۈلۈشى، مىليونلىغان كىشىلەرنى ھېچبىر جىنايەت ئىسپاتى يوق تۇرۇپ جازا لايىھىلىرىغا سولىۋالغان خىتاي تەرىپىدىن تەمىنلەنگۈسى «دەلىل - ئىسپات مەسىلىسى» قاتارلىق خۇسۇسلار، تۈركىيە ئۈچۈن دائىملىق مەسىلە تۇغدۇرۇش خەۋپى بولغان شۇم مەسىلىلەردۇر.

كېلىشىم تەستىقلانغان ئەھۋال ئاستىدا، خىتاي تەرىپىدىن باشلىتىلغۇسى جەريانلار نەتىجىسىدە، تۈركىيەدە تۇرۇشلۇق شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈرلۈك قانۇنسىزلىقلارغا قارشى كۈرەش قىلىشقا مەجبۇر بولىدۇ ۋە بۇ ئەھۋال تۈركىيە ئۈچۈنمۇ پىساسىپ ئاقىۋەتلەرنى ئېلىپ كېلىدۇ. دەرۋەقە، ئىلتىماس قىلغۇچىلار «ئاساسىي قانۇن سوت مەھكىمىسى» دىن ئىجابىي نەتىجىگە ئېرىشەلمىسە، «ياۋروپا ئىنسان ھەقلىرى مەھكىمىسى» گىمۇ يەككە ئىلتىماس قىلىش ھوقۇقىغا ئىگە ئىكەنلىكى ۋە بۇ يول بىلەن تۈركىيەگە قارشى ئىلتىماس سۇنالايدىغانلىقىنى ئۈنتۈپ قالماسلىق كېرەك. گەرچە تۈركىيە ئۇزۇن يىللار شەرقىي تۈركىستانلىقلارنى قوغداپ كەلگەن سىياسەتلىرى بىلەن دۇنيانىڭ كۈن تەرتىپىدە ئورۇن ئالغان بولسىمۇ، ئەمما مەزكۇر كېلىشىم بىلەن ئوتتۇرىغا چىقىدىغان ھەق - ھوقۇق دەپسەندىچىلىكلىرى نەتىجىسىدە مۇھەققەق سىياسىي ۋە قانۇنىي نام - شۆھرىتىگە داغ چۈشۈدۇ.

يەنە بىر تەرەپتىن، «شەرقىي تۈركىستانلىقلار» دائىشى (شام ئىسلام دۆلىتى) ۋە "پ ك ك (كوردىستان ئىشچى پارتىيىسى - PKK)" نىڭ باشقىچە نۇسخىسى، «سۈرىيەدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلار تۈرك ئەسكەرلىرىگە ئوق چىقىرىۋاتىدۇ» دېگەندەك باياناتلاردا بولغان بىرقىسىم سىياسىي ۋە ئىدىيىۋى گۇرۇپپىلار ھەم بار. مەزكۇر كېلىشىم تەستىقلىنىپ قالسا ۋە مۇشۇنداق پىكىردىكى كىشىلەر سۆز قىلىش ھوقۇقىغا ئېرىشىپ قالغۇدەك بولسا، ھەم تۈركىيەدىكى شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ خىتايغا ئۆتكۈزۈلۈپ بېرىلىشىنىڭ يولى ئېچىلغان بولىدۇ ھەم بۇ شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۇچرايدىغان ھەق - ھوقۇق دەپسەندىچىلىكىگە زېمىن ھازىرلانغان بولىدۇ. ھەرقانچە كېلىشىم تېكىستىدىكى ئومۇمىي بەلگىلىمىلەر بويىچە، شەخسلەر ئىرقى، دىنى، جىنسىيىتى ياكى سىياسىي كۆز قارىشى سەۋەبىدىن سوتلىنىدىغان ياكى كەمسىتىشكە ئۇچرايدىغان ئەھۋاللاردا تەلەپنىڭ رەت قىلىنىدىغانلىقى بەلگىلەنگەن بولسىمۇ، بۇ ئەھۋال يۇقىرىدا تىلغا ئېلىنغان پىكىردىكى كىشىلەر تەرىپىدىن نەزەردىن ساقىت قىلىنىپ، شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ ھەق - ھوقۇقى دەخلى - تەرۇزغا دۇچار بولۇشى ھەققىدە ئېغىر ئەندىشىلەر بار.

ئۆتكۈزۈپ بېرىش مۇئەسسەسەسىنى سىياسىي شارائىتتىن ئايرىپ قارىغىلى بولمايدىغانلىقى يۇقىرىدا ئىزاھلاپ ئۆتۈلدى. بۇنىڭ بىلەن بىرگە، مەزكۇر كېلىشىم تەستىقلانغان تەقدىردە ئۇزۇن يىللاردىن كېيىنمۇ كۈچكە ئىگە بولىدىغانلىقى ۋە تۈركىيەنىڭ سىياسىي شارائىتى توختىماي ئۆزگىرىپ تۇرىدىغان ھەقىقىتىمۇ سەل قاراشقا بولمايدىغان خۇسۇستۇر. شۇڭلاشقا، ئۇنتۇپ قالماسلىق كېرەككى، ئۇشبۇ كېلىشىم بۈگۈن بولمىسىمۇ يىللار ئىچىدە شەرقىي تۈركىستانلىقلارنىڭ خىتاي ھۆكۈمىتىگە تاپشۇرۇپ بېرىلىشىگە سەۋەبچى بولۇپ قېلىشى مۇمكىن.

يۇقىرىدا دەپ ئۆتكىنىمىزدەك، كېلىشىمگە جىنايى ئىشلار دەۋا قانۇنى نۇقتىسىدىن قارىغاندا، خىتاينىڭ كېلىشىم دائىرىسىگە كىرىدىغان جىنايەتلەرگە مۇناسىۋەتلىك ئۆتكۈزۈپ بېرىش تەلپىگە تۈركىيە ھەم كېلىشىمگە بىنائەن ھەم تىلغا ئېلىنغان يەرلىك قانۇن - نىزاملار بويىچە مەشغۇلات باشلاشقا مەجبۇر بولىدۇ. ئۆتكۈزۈپ بېرىش رويابىقا چىقىمىغان تەقدىردىمۇ تۈركىيەدە ئىستىقامەت قىلىۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۆتكۈزۈپ بېرىشكە ئالاقىدار مۇرەككەپ بىر ھۆكۈم جەريانىغا پېتىپ قالىدۇ. بۇنىڭغا تۈركىيەدىكى ھۆكۈم جەريانىنىڭ ئۇزۇنلۇقى قوشۇلسا، شەرقىي تۈركىستانلىقلار ئۈچۈن كىشىنى ئەندىشىگە سالىدىغان ۋەزىيەتنىڭ بارلىققا كېلىشى مۇقەررەردۇر.

يىغىپ ئېيتقاندا، ئۇيغۇر تۈركلىرى تۈركىيەدە ئۇزۇن مۇددەتلىك ئىقامەت ئارقىلىق ياشايدىغان ۋە ئۇزۇن مۇددەتتە ۋە تەنداشلىق ھوقۇقىغا ئېرىشەلەيدىغان، مەدەنىيەت نۇقتىسىدىنمۇ ئىجتىمائىي تۇرمۇشقا ئەڭ ئاسان ماسلىشالايدىغان توپلۇقلاردىن بىرى. ئىمزا ئاستىغا ئېلىنغان بۇ كېلىشىمنىڭ يولغا قويۇلۇشى بىلەن خاھ تۈركىيەدە ياشاۋاتقان شەرقىي تۈركىستانلىقلار بولسۇن، خاھ ئۇلار بىلەن كۆڭۈلداش تۈركىيە خەلقى بولسۇن، ھەممىنىڭ

تىنچلىقى ۋە ئىشەنچسىزلىكى يارا ئالدىغانلىقى ۋە بۇ ئەھۋال تۈركىيەنىڭ ھەم دۆلەت ئىچى ھەم خەلقئارادىكى قانۇنىي بىخەتەرلىك ئىناۋىتىگە زىيانلىق ئىكەنلىكى ئۈچۈن - ئاشكارىدۇر. قىسقىسى، قوللىنىلغان بۇ دوكلاتسىمۇ دېيىلگەندەك، مەزكۇر كېلىشىمنىڭ تەستىقلىنىشىغا دائىر قانۇنىي ۋە ۋىجدانىي سۈپەتتە ھېس قىلىنغان چوڭقۇر ئەندىشىنىڭ چۈشىنىلىشى ۋە ئالدى بىلەن بۇ قانۇن تەكلىپىنىڭ رەت قىلىنىشى، ئارقىدىن كېلىشىم كۈچكە ئىگە بولۇشتىن بۇرۇن بىكار قىلىنىشى ئۈمىد قىلىنماقتا. شۈبھىسىزكى، بۇ ئىنسانىيەتنىڭ ۋىجدانى ئۈچۈن مۇھىم بىر قارار بولۇپ قالغۇسى.

ھەق - ھوقۇقلارغا دەخلى - تەرۇز قىلىشلىرى بىلەن پۈتۈن دۇنياغا داڭقى كەتكەن بىر دۆلەت بىلەن ئۆتكۈزۈپ بېرىش كېلىشىمى ئىمزالاش، پەقەت ۋە پەقەت بارلىق جازا لاگېرلىرى تاقالغاندا، ۋەيران قىلىنغان 16,000 جامە - مەسجىد ۋە شەرقىي تۈركىستاننىڭ ئېتىقاد ۋە مەدەنىيىتىگە مۇناسىۋەتلىك ئەسەرلەر قايتا قۇرۇپ چىقىلغاندا، بالىلار لاگېرى رولىنى ئۆتەيدىغان ياتاقلىق مەكتەپلەر ۋە دارىلىتاملارغا قامالغان بالىلار ئۆز ئائىلە ۋە تۇغقانلىرىغا تاپشۇرۇپ بېرىلگەندە، قۇل ئىشچىلار قويۇپ بېرىلگەندە، كىشىلەرنىڭ ئەزالىرىنى مەجبۇرىي سۇغۇرۇپ ئېلىشلار توختىتىلغاندا، پەدىشەپ/ئائىلە سىرلىرىنى دەپسەندە قىلىدىغان «تۇغقانلىشىش» تۈرى بىلەن شەرقىي تۈركىستانلىق ئائىلىلەر ئۈچۈن مەجبۇرىي مېھمان بولغان خىتاي مەمۇرلىرى ئۆيىگە قايتقاندا، ئاياللار ۋە ئەرلەرنى تۇغماس قىلىش ئاخىرلاشقاندا، قىسقىسى، پۈتۈن شەرقىي تۈركىستان مىقياسىدا تارتىۋېلىنغان ھەق - ھوقۇق ۋە ئەركىنلىكلەر قايتۇرۇپ بېرىلگەندە مۇمكىن بولۇشى مۇمكىن.